"Din"dârâne Yabancılaşma

Prof. Dr. Mustafa TEKİN*

Özet

Bu makale, din ve yabancılaşma arasındaki ilişkiye bir boyutuyla değinmektedir; dinin yabancılaştırıcı işlevi var mıdır? Burada din, iki farklı kategoride ele alınmıştır; teorik din ve sosyolojik din. Genel anlamda din yabancılaşmayı aşacak bir potansiyel olarak tanımlanmakla birlikte, gündelik sosyal hayatta yaşanan dinin bir takım yabancılaştırıcı işlevlerinden bahsetmek mümkündür. Bu açıdan biz, makalede, sosyolojik din ile yabancılaşma arasında pozitif ilişkiler olduğu tezini öne sürmekteyiz. Bu tez üç başlık altında denenmeye çalışılmıştır. Bunlar; fikri ve zihinsel yabancılaşma, Din kültüründe yabancılaşma ve gündelik ibadet ve pratiklerde yabancılaşma. Makalede yabancılaşma, daha çok insan ve hakikat arasındaki ilişkiler içerisinde analiz edilmiş ve nihayet belirli oranda bir yabancılaşma işaretlerinin varolduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Din, Yabancılaşma, Teorik Din, Sosyolojik Din, Kültür

Religiously Alienation

Abstract

This article mentions the relations between religion and alienation with a facet; Does religion alienate humanbeing? We handle religion into two categories; theoretical and sociological religion. In general sense, religion is characterized as a potensial power for going beyond alienation. But it is possible to mention positive functions for religion in daily social life. We propose that there are positive corelations between sociological religion and alienation in this article. This thesis is tried in three categories; Intellectual and mental alienation, alienation in religious culture and alienation in daily social life. Alienation was analyzed within the relations between humanbeing and truth. At last, it is possible to mention alienation.

Key Words: Religion, Alienation, Theoretical Religion, Sociological Religion, Culture

Bu makalenin konusunu teşkil eden iki kavram olan din ve yabancılaşma, içinde yaşadığımız dünyada hem ayrı ayrı hem de birbirleriyle pozitif ya da negatif ilişkileri içinde sürekli tartıştığımız bir alandır. Postmodernizm, imajlar dünyası,

* Prof.Dr. Mustafa Tekin, İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölüm Başkanı, İstanbul ,Türkiye, mtekin7@hotmail.com.

tüketim toplumu gibi kavramlar eşliğinde bugün yabancılaşma, önemli bir problematik haline gelmiştir. Zira yabancılaşma kavramını çözümleme, giderek onunla ilintili olduğu kadar, diğer alanlarla ilişkilerini de ele almayı zorunlu kılmaktadır. Diğer yandan şehirlerin nüfusunun artışı, şehirleşme, kültür endüstrisi, popüler kültür, hızlı iletişim insanın ruhunu "kendi"sine bile yetişmesini zorlaştırırken, şiddetin yaygınlaşması, demoralizasyon, geleneksel ilişki ağlarının çökmesi ve şizofreninin artışı bize adres olarak yabancılaşmayı göstermektedir.

Makalemiz din ve yabancılaşma ilişkisini sosyolojik olarak incelemek üzere kendisini sınırlandırmıştır. Hiç şüphesiz bu ilişkiyi incelemek, her iki kavramın diğeri üzerindeki şekillendirici ve form oluşturucu etkisi kadar, karşılıklı etkileşimlerini de sosyal tezahürleriyle ele almamızı gerektirmektedir. Biz böyle bir genel çerçeveyi tartışmaktan burada imtina ederek analiz sınırlarımızı biraz daha daraltacağız. Bu bağlamda sadece dinin yabancılaştırıcı etkilerine dair bir sosyolojik analiz yapmakla yetineceğiz.

Tartışma alanımızı netleştirmek adına şu iki hususu da ekleme zarureti duymaktayız. Bilindiği gibi dinin yabancılaşma karşısında pozitif ve negatif etkilerini belirten tezler bulunmaktadır. Bu konudaki ilahiyat makaleleri daha çok dini yabancılaşmayı aşmayı sağlayacak bir unsur şeklinde konumlandırma yaparak tartışmaya dahil olurlar. Biz burada dinin yabancılaştırıcı boyutlarına değinerek farklı bir tartışma yapmayı planlıyoruz. Bu tartışmanın içinde bulunduğumuz konjonktürde (müslümanların sınıfsal, kültürel, sosyal, siyasal değişimler geçirdiği bir dönemde) anlamlı ve aktüel olduğunu düşünmekteyiz.

Peki dinin yabancılaştırıcı boyutu derken, din kelimesiyle nasıl bir içerik kastetmekteyiz? Bu bağlamda tartışmayı daha işlevsel kılabilmek açısından dini operasyonel olarak iki boyutta düşünebiliriz. İlki; dinin teorileridir; yani dinin soyut söylem halini kastediyoruz. Buna teorik din de diyebiliriz. İkincisi de, teorik dinin toplumla buluşarak bir pratiğe kavuşmasıdır ki, burada din bir toplum içinde formelliğe kavuşur ve pratik olarak çeşitlenir. Buna biz "sosyolojik din" diyeceğiz. Bizim din ve yabancılaşma ilişkisine dair analizlerimizde büyük oranda sosyolojik dinin içerimleri kullanılacaktır.

Makalemizin sınırlılıklarına dair bu netleştirmeyi yaptıktan sonra, tezimizi de ifade edebiliriz: Türkiye'de dindar muhafazakar çevrelerin 1980'lerden itibaren yaşadığı dönüşüm, refah düzeyinin artışı, sınıfsal yükselmeler ve çevreden merkeze doğru yürümeye eşlik eden İslam anlayışı ve pratikleri söz konusudur. Kimi zaman konformizme kayan bu dini anlayış ve pratikler muıvacehesinde müslümanların dine dair iddialarında bir gerçekleştirim olarak irtifa kaybı yaşanmaktadır. Üretilen yeni "dini kültür" ve pratikler bir yabancılaşmayı beraberinde getirmektedir. Öte yandan daha büyük ölçekte küresel adaletsizlik ve güvensizlik ortamının bir sonucu olarak İslam'ı bir ideal gören yapıların radikalleşerek yabancılaştıklarını öne sürebiliriz. Şimdi öncelikle kavramsal bir çerçeve çizmek adına yabancılaşma ve din kavramlarını içerikleri ve birbirleriyle ilişkilerine kısaca bakabiliriz.

A) Yabancılaşma:

Yabancılaşma kavramı modern zamanların aktüel bir tartışma konusu olarak öne çıkmaktadır. Kavramın yüklendiği olumsuz içerik, "insan "üzerine yeniden düşünmeye sebep olmaktadır. Zira insanın başkalaşması ve bunun sebeplerine dair bir analizi içine almaktadır. Bu bağlamda yabancılaşmayı her şeyden önce "insanın kendisi ile buluşmasının önündeki her şey, ya da "kendi"si ile arasına giren mesafe şeklinde tanımlamak mümkündür. Buradaki "mesafe", bir hacim ve mekansallıktan ziyade, insana "kendi"sini görmesini engelleyen her türlü sosyal, siyasal, kültürel vb. süreçler olarak okunabilir. Dolayısıyla insanın bir "kendi"lik olarak kalmasının önündeki tüm engeller yabancılaştırıcıdır. İnsanın kendi gerçekliği ile buluşamaması sonucu, bu gerçekliğin yerine ikame olmaya çalışan unsurlar sebebiyle insan, başkalaşan bir varlık olarak ortaya çıkmaktadır.

Yabancılaşma, söz konusu olduğunda, iki ismi burada anmamız gerekmektedir. Birincisi Hegel'dir. Doğa ve kültür ayrımından yola çıkan Hegel, doğayı kültüre öncelemekte, doğal dünyaya bir karşıtlık olarak insanın ikinci dünyayı kurduğunu belirtmektedir. Hegel açısından genel bilince göre iki dünya vardır. Doğa dünyası ve tinsel dünya. Tin dünyası, insanın meydana getirdiği bir dünya olup, ne kadar tanrısal olanla tasarlanırsa tasarlansın tinsel bir dünyadır. İnsanda gerçekleşir ve onun tarafından var kılınır.[1] Tinin Fenomenolojisinde Hegel yabancılaşmayı, tinin tikel bireyselliğini kurmak ve özsel karakterini oluşturmak için gerekli fakat aşılması gereken bir uğrak noktası olarak değerlendirmektedir.[2] Anlaşıldığı kadarıyla Hegel'e göre, insan bu zorunlu uğrak noktasını aşarak, doğal olan ile tekrar ilişki kurabildiği oranda bu yabancılaşmayı aşabilecektir. Hegel, insanın ürettiği kültürün kendisi ile doğal dünya arasında nasıl bir engel oluşturduğuna burada dikkat çekmektedir.

İkinci önemli isim Karl Marx'tır. Marx, yabancılaşmayı "emek" kavramı üzerinden analiz etmektedir ki, temel problem bir yandan açığa çıkan kitlesel emek gücü diğer yandan onun metalaşmasıdır. Marx'a göre emeğin ürettiği nesne, emeğin karşısına yabancı bir şey, emek ve üretimden bağımsız bir güç olarak çıkar. Emeğin ürünü maddeleşmiş emek olup emeğin nesneleşmesidir. Emeğin bu şekilde nesneleşmesi, işçiler açısından gerçekliğin yok olması, nesneye bir kölelik ve mal sahipliği de yabancılaşma olarak ortaya çıkmaktadır.[3] Burada emek ve üretilen emtianın nesneleşmesi ve üretenden bağımsız bir güç olması önemli bir problemdir. Marx'a göre, "Nesneye sahip olmak öylesine bir yabancılaşma olmuştur ki, işçi ne kadar fazla nesne üretirse kendini o kadar azına sahip olabilir ve kendi ürününün, sermayenin egemenliği altına o kadar girer. Bütün bu sonuçlar şu tanımlamanın kapsamında vardır: İşçi kendi emeğinin ürününe, yabancı nesneyleymiş gibi bir ilişkidedir. Bu öncülden bakılınca açıkça görülür ki işçi kendisini ne kadar harcarsa, karşısında yarattığı yabancı, nesnel dünya da o derece güçlenir, kendisi –iş dünyası- ne kadar yoksullaşırsa, kendine ait şeyler de o kadar

[1] G.W.F. Hegel, *Tarihte Akıl*, Çev. Önay Sözer, 2. Baskı, İst., Kabalcı Yay., 2003, s. 55.
[2] Temel Demirer-Sibel Özbudun, *Yabancılaşma*, Ankara, Öteki Yay., 1999, s. 12.
[3] Karl Marx, *1844 El Yazmaları*, Çev. Murat Belge, 2. Baskı, İst., Birikim Yay., 2003, s. 75.

azalır. Tıpkı dindeki durum. İnsan Tanrı'ya ne kadar çok şey verirse, kendine o kadar az şey kalır... Yani işçinin nesneye aktardığı hayat, yabancı ve düşman bir şey olarak kendi karşısına çıkmaktadır."[4] Tüm bunların doğal bir sonucu olarak üretenin etkinliği, kendisinin olmaktan çıkar ve kişi kendi benliğini yitirir.[5]

Hegel ve Marx'ın yabancılaşmaya yaklaşımları, ister istemez insan doğası ya da fıtrat kavramını önplana çıkarmaktadır. Zira ister Hegel'in doğa ve tinsel dünya ayrışmasında, isterse Marx'ın emek üzerinden analizinde olsun insanın yabancılaşması, doğası ile arasına giren mesafede gerçekleşmektedir. Burada doğa, en yalın insani hal şeklinde tanım bulmaktadır. Batı'da "doğa" kavramına dikkat çekişin kanaatimizce iki bakımdan anlamı vardır. Birincisi, modern zamanlara girerken, Hıristiyanlığın insanın gelişebilmesi (tabiri caizse insan-ı kamil olabilmesi) için insani tutkuların bastırılmasını öngören yaklaşımlarına bir itirazı temsil etmektedir. İkincisi de, hümanistik bakış açısının yeniden inşası ve tabiata bakışı öne çıkarmasıdır ki, vahyi dinin bakış açısı karşısında gözlem ve deneye dayanmak bağlamında iyi bir başlangıç noktasıdır. Fakat Batı'da "doğa" (bilhassa insan doğası) kavramının kullanılışı, "fücur" ve "takva"sı[6] ayırtedilmeksizin insanın birçok kendiliğinden taleplerini kapsar. Bu noktada "fıtrat" kavramının doğa ile farklılaşmasından bahsedilebilir.

Esas tartılması gereken, insanın ürettiklerinin (kültür de dahil) onu kendisine yabancılaştırması yani kendisi ile arasına giren unsur haline gelmesi söz konusudur. İnsanın temel ihtiyaçları, gündelik yaşamı içerisinde bir şekilde karşılanmaya çalışılmaktadır. Bu anlamda eşyalar insanın hayatını idame ettirmesi ve kolaylaştırması gerekli araçlardır. Fakat bu araçların bir müddet sonra, insan hayatının amaçları haline dönüşmesi kişiyi insani imkan ve potansiyellerini geliştirici bir hayat hedefinden yoksun bırakması, yabancılaştırıcı bir nitelik taşımaktadır. Mesela; barınak temel bir insan ihtiyacıdır. Ancak insanın barınak ihtiyacı için hayatının gelecek yıllarını ipotek altına alması, uzun süreli borçlanması, kişinin eylem ve hayatını kendisine yabancılaştırabilir. Ya da ev içindeki eşyalar insan hayatını kolaylaştırmak için araç olması gerekirken, tüketim toplumunda sürekli yenilenen ve insanların daimi olarak kendileri için çalışması gereken amaçlara dönüşebilir. Böylece insanın gündelik hayatta temel ihtiyaçlarını giderme biçimlerine dair ürettiği kültür, davranış kalıpları ve hatta imajlar birer yabancılaştırıcı unsura dönüşürler. Bu açıdan Hegel ve Marx'ın meseleyi önemli bir yerden yakaladıklarını söylemeliyiz.

B) Din ve Yabancılaşma:

İnsan dünyada kendi isteği ile bulunmamaktadır. Doğal olarak ilk farkındalıkla birlikte, "kendi"si ve içinde bulunduğu dünyayı tanımaya yönelik sorular soracaktır. "İnsanın "kendi" ve "dünya" ile karşılaşması neticesinde sorduğu sorular anlam arayışlarına dairdir. Bu, tıpkı bilmediğimiz bir mekana geldiğimizde mekanı tanımak ve bu mekanda bulunuşumuzun sebebi ve ne olacağımızla ilgili

---

[4] Karl Marx, a.g.e., s. 75-76.

[5] Karl Marx, a.g.e., s. 78-79.

[6] Şems: 91/8.

yükselttiğimiz endişelere benzer. Dünyaya nasıl ve niçin gelindiği, niçin yaşandığı ve ölüm sonrası, tüm insanlar için merak konusu olduğu kadar kaygı konusudurlar da. İnsan teki bunların anlamlarını bilmek ister; ancak "kendi" ve "dünya" üzerine düşünmelerinin ortaya çıkardığı sonuç; sınırlı bir varlık olarak kendisi ve dünyaya dair ihatalı bir bilgi sahibi olamayacağıdır. İnsan teki, bu bilme çabasından tabii ki vazgeçmez, ancak her seferinde kendi "güç" ve "sınır"larına çarparak durur. Öte yandan "kendi"si ve "dünya"ya (buna eşya da diyebiliriz) dair hakikati (gerçekliği) anlayabilmesi için bilgi, tecrübe, içsel süreçlerle geliştirilen yargılar hayatın içerisinde yeniden test edilirler. İnsan tekinin "kendi"sini tanımasının yegane amacı ise yabancılaşmayı aşmaktır. Kendisini ve dünyayı kendi gerçekliği ile tanıyamaması ise yabancılaşmanın tezahürüdür. Zira "hakikat"e dair bir çarpıtma yabancılaşmayı derinleştirir."[7] Anlaşılacağı üzere, yabancılaşma açısından temel problem, insanın geldiği yer, yaşam sebebi ve öldükten sonraki durum gibi kendisi ve dünyası ile ilgili hakikatle sağlıklı bir ilişki kuramamasıdır.

İnsanın neliği ve dünyada bulunuşu yani kendi hakikatine dair çok farklı ideolojiler, felsefeler ve dinler görüşler ortaya koymuşlardır. Bu görüşler içerisinde ideoloji ve felsefeler, insanı dünya sınırları içerisinde tanımlarlarken, metafizik ve öte dünyaya dair görüşleri olmadığından hakikat anlayışları da seküler ve sınırlıdır. Belki hakikat konusunda en ihatalı öneriyi insana dinler sunmuşlardır. Zira, dinler insana nereden geldikleri, niçin yaşadıkları ve öldükten sonraki gerçekliğe dair[8], insanın zihnindeki anlam soru(n)larını gidermeye çalışmışlardır. İşte tam da bu noktada insanın yabancılaşmayı aşmaya çalışma çabasında dinler en ciddi imkanı oluşturmaktadırlar. Toplumlara peygamber gönderilmesini de, insanları "kendi"likleriyle yüzyüze getirmek bakımından anlamlı olduğunu söyleyebiliriz.

Dünyada bulunuş ve dünyadaki yaşam, insanı nihai amaç ve hedeflerinden uzaklaştırıcı işlevler de görür. Gerçekte dünya, insan için ebedi bir hayatın imkanlarını hazırlaması açısından bir fırsattır. Fakat dünyanın temel hedef ve gaye haline gelmesi, insanın yabancılaşmasının önemli bir boyutunu oluşturmaktadır. Nitekim tasavvufi yaklaşımlar bu duruma yoğunlukla dikkat çekmişlerdir. Bilhassa Vahdet-i Vücud felsefesinde, dünyaya karşı oluşturulan negatif tavır, neticede insanın yabancılaşması ile ilintili görünmektedir. Buna göre, "bütününden koparak dünyaya gelen insan, dünyada hasret çekmekte ve bütününe kavuşmayı, O'nda yok olmayı, Onunla olmayı arzulamaktadır. Bu durum, yani ayrılık baştan başa insana bir yabancılık duygusu vermektedir. Diğer yandan dünyada bulunuş, "aslı"nda ayrı bulunmak bağlamında zaten bir yabancılaşma durumunu ifade etmektedir. Bu, insana "ne"liği üzerine tekrar odaklanmasını sağlarken bir yola götürür: Dünyaya yabancılaşmak. Genelde tasavvufun özelde Mevlâna'nın insanın dünyaya gelişten itibaren yaşadığı yabancılaşma duygusuna karşı önerdiği şey,

---

[7] Mustafa Tekin, "Ateizm İle Teizm Arasında Yabancılaşma-Hangi 'Ara'da Görüşeceğiz?", *Birikim*, S. 320, st., 2015, s. 94.

[8] Jean Chevalier, "Din Fenomeni", *Din Fenomeni*, Çev. Mehmet Aydın, Konya, Din Bilimleri Yay., 1993, s. 10-11.

insana yabancı olan, onu yabancılaştırması muhtemel dünyaya yabancılaşmak.[9] Burada tasavvufi düşüncenin dünya ile sağlıklı ilişki kurup kuramadığı tartışmasını bir kenara bırakarak, "dünya"nın insan ile hakikatin arasına giren önemli bir perde olabileceği gerçeğini göstermesi bağlamında tasavvufun vurgularını hatırlatmaktayız. Ayrıca "dünyaya yabancılaşmak" kavramsallaştırmasının, yabancılaşmaya olumlu bir anlam yüklediğini; böylece insanın "kendi"liğiyle tekrar buluşabilmesinin imkanlarını üretebileceğini belirtmeliyiz.

Diğer yandan insanın dünyadaki üretimlerinin (kültür, teknoloji vb.) kendi gerçekliğinden uzaklaştırabileceğini ve bir yabancılaşmaya sebep olacağını belirtmiştik. Dinler genel anlamda sade bir yaşam tarzını öğütlerken büyük oranda gerçekleştirmek istedikleri insanın kendi gerçekliğini kaybetmemesidir. İnsan tarafında oluşturulan ve Hegel'in tinsel dediği bu üretimler, tarihte devasa bir birikim oluşturmakta; insan ise bu birikimlerin ağırlığı altında ezilip kendini kaybedebilmektedir. Dinlerin tam da bu noktada hatırlatıcı işlevleri olduğunu söyleyebiliriz.

Buraya kadar dinlerin ve özelde İslam'ın (teorik dinin) insanın yabancılaşmasının önünde bir direnç olabileceğini, "kendi"liğiyle karşılaşmasının imkanlarını ürettiğini, insanı bir bütün olarak ihata ettiğini ve "hakikat"e onu akraba kıldığını ifade etmeye çalıştık. Ancak tüm bunlar dinlerin ve özelde islam'ın hedef ve ideallerini bize göstermektedir. Fakat gündelik hayatta müslümanların yabancılaşma ile ilişkilerini incelemek meselenin bir başka boyutudur. Biz bundan sonra farklı açılardan müslümanların islam anlayışlarının bir yabancılaşma üretip üretmediğini analiz etmeye çalışacağız.

C) Dinin Yabancılaştırıcı Rolü:

Yukarıda belirttiğimiz gibi, ortaya konulan bazı islam anlayışları ve üretilen pratiklerin yabancılaşmaya sebep olduğu tezini işlemeye çalışacağız. Bunu da üç başlık altında gerçekleştirmek istiyoruz.

1- Zihni ve Fikirsel Yabancılaşma:

İnsan için merkezi önem taşıyan bir kavram söylemek gerekirse, herhalde bunu "hakikat" olarak ifade etmek lazımdır. Hakikat bir yandan Allah'ı işaret eden "Hak" ile yakın bağlantılar taşırken, diğer yandan asla, esasa, gerçeğe uygunluk gibi içerimleri de taşımaktadır. Şüphesiz Hak olarak Allah ile gerçeğe uygunluk (hakikat) arasında vazgeçilmez bir ilişki bulunmaktadır. Her şeyden önce eşyanın yani şeylerin bir hakikati ve gerçekliği vardır. İnsan, kendisini ve bu eşyayı bir şekilde algılar. Fakat her algı sonucu oluşan bilginin gerçekliğe tekabüliyeti kuşkuludur. Bu, hem insandaki zaafiyetten ve eksiklikten hem de eşyanın konumu ve perspektifinden kaynaklanan bir durumdur. Eşyanın hakikati Allah'ın yanındadır; dolayısıyla hakikatin yatay düzlemde farklı tezhürleri ve yansımaları üzerinde insan konuşmakta ve aslında eşyanın ve kendisinin hakikatini

[9] Mustafa Tekin, "Mevlâna Celâleddin Rûmi'de Din ve Yabancılaşma", *İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.1, Malatya, 2010, I,111.

yakalamaya gayret etmesi ile kendisi ile olan mesafesini de kısaltmaktadır. Burada birinci derecede insandan beklenen şey; hakikate uygun olanı aramasıdır. Sosyal düzlemde bunun yansıması ise, gündelik hayat, Tanrı-insan ve çevre ile ilişkilerde ve davranışlarda, kendi düşüncesi, ideolojisi ve davranışlarını haklı çıkarmaya çalışmak değil; tam tersine batıl ve yanlışa pirim vermemek ve haksız olduğu durumlarda hakikati sahibine teslim etmektir.

Bu noktada görünen birinci problem, kendi din algılarını en doğru kabul ederek müslümanların yanlışlarına bigane kalmalarıdır. Elbetteki İslam, müminleri tarafından bir hakikatin ifadelendirilmesi, Tanrı-insan, insan-insan ve insan-çevre ilişkilerine dair gerçekliğe dikkat çekiştir. Fakat total olarak müslümanların bir "hakikat" arayışından ziyade kalıplaşmış, etiketlenmiş, garantilenmiş bir İslam savunusu içine girmeleri ve neticede bu anlayışlarını hakikatin önüne geçirmeleri, en başta zihni ve fikirsel düzeyde islam anlayışının bizzat kendisinin bir yabancılaştırıcı unsur olabileceğini, insan ile hakikat arasında bir mesafe aralayacağını/araladığını bize göstermektedir. Bu problemin birkaç türlü yansıması üzerinde durmak belki konuyu daha iyi açımlamamızı sağlayacaktır.

İlkin, İslam anlayışlarının ve buna dair bilgilerin oluşmasında bir özne olarak insan ve bir nesne olarak dini metinleri (Kur'an ve Sünnet) iki boyut olarak görürsek, hem bizzat metnin ifadeleri hem de insan öznenin anlaması ve algılayışı gibi iki önemli riskin sağlıklı bir anlamlandırma; dolayısıyla hakikati elde etmek üzere cehd gösterme faaliyetinin önünde durduğunu kabul etmeliyiz. Bunun anlamı; anlama ve algılamanın mutlak olmadığı; sonucu ise, insanın hakikati elde etme çabasının sürekli bir arayış ve kendini yenileyiş olduğudur. Müslüman dünyanın donukluğu biraz da bu sabitlemeden kaynaklanmakta; dolayısıyla "hakikat" konjonktürel bir saptamaya indirgenmektedir. Doğrusu biz bunu müslüman toplumlarda soyut, donmuş islam savunularında görmekteyiz. Öncelikle zihni bir zaafiyet olan bu durum, bir mekana, zamana kayıtlanmış islam anlayışını o mekan ve zamanın kültür ve tarihini de yedeğine alarak hakikat ile insan arasında büyük mesafe açılmakta; din açımlayıcı bir öge olması gerekirken gettocu bir anlayışla hakikatten uzaklaşma sığınağına dönüşmektedir. Müslümanların "hakikat"le karşılaşmak, onu talep etmek gibi açık yüreklilikle gerçekleştirmeleri gereken talep ve tefekkür, yerini her halükarda kimi dar islam algılayışlarının savunusuna bırakabilmektedir. Gerçekte müminin sürekli arayışı eşyanın hakikatine dair olmalıdır. Bu açıdan hakikate saygı ve talep bir zihni duruşu gerektirmektedir.

İslam dünyasının bu konuda ciddi sorunları bulunmaktadır. Gündelik hayattaki aldatmalar, maddeye düşkünlük, gaflet ve bilhassa Allah, insan ve çevrenin hukukuna saygıda gözlemleyebildiğimiz bu zaafiyetler, kişi ile hakikat arasına giren mesafeler şeklinde ortaya çıkmaktadır. Daha da önemlisi, hakikatle kişi arasındaki bu mesafenin dinsel söylemlerden meşruiyet üretebilmesidir. Bu çerçevede adaletin yerine gelmemesi (yani eşyanın yerli yerine oturtulması) de aynı derecede hakikatten uzaklaşma ile birinci dereceden ilintili görünmektedir. Biz bunun her şeyden önce zihni ve fikirsel bir problem olduğunu düşünüyoruz.

Zihni ve fikirsel yabancılaşmayala ilintili ikinci sorun, müslümanların dünyevi araçlarla ve özelde iktidarla kurduğu ilişkiler ve bunların meydana getirdiği zihniyet dönüşümleridir. Tüm diğer dinler dinler gibi İslam da mü'minlerinden hayata ve olaylara karşı belirli tutumlar takınmasını ister ve bekler. Bu açıdan insanı kuşatan tüm kurum ve eşyalarla belirli tarzda ilişki kurmasını öğütler. Bu anlayışta her türlü ilişki belirtilen çerçevelerde kurulduğu zaman insanı olgunlaştırır ve kendisi olmasını sağlar. Burada iktidar derken sadece merkezi bir iktidarı kastetmediğimizi, Foucaoultçu anlamda toplumda varolan her türlü iktidar düzeylerine atıfta bulunduğumuzu belirtmeliyiz. Müslümanın dünyada bulunuşu, ona bir sorumluluk yüklemekte ve sahip olduğu güç mekanizmalarını (para, iktidar, makam vb.) bu sorumluluğun bir gereği olarak adaletin tesis edilmesine yönlendirmek istemektedir. Güç mekanizmalarının aynı zamanda kendi doğasında bulunan dönüştürücü vasıfları, bir müddet sonra "hakikat"in değil gücün merkezde olduğu bir haklılaştırımı getirebilmektedir. Gücün ayartıcılığı her türlü iktidar düzeylerinde bir yabancılaştırıcı işlev görebilmektedir.

Türkiye dindar şeklinde isimlendirilen zümrenin 1980'lerden bu yana periferiden merkeze ve alt sınıflıktan orta ve üst sınıflara doğru yükselişine şahitlik etti. Bu durum, ekonomiden siyasete çok farklı alanlarda ve sosyal kurumlarda yansımalarını gösterdi. Ailede bireyselleşme ve değer kayıpları, sınıflar arasında artan mesafeler, tesettürün içeriğinin boşalması, dünyevileşme sürecinin hızlanması gibi bir takım pratikler müslümanların zihin dünyasını da büyük oranda dönüştürdü. Esas sorun ise, insan, dünya ve Allah ile bu dönüşen zihinlerle yeni bir ilişki kurma biçimidir ki, yabancılaşma da tam bu noktada başlamaktadır. İşin ilginç yanı, zihnin ve duruşun bu yabancılaşması yine kendisine din içinden meşruiyet bulabilmektedir. Böylece yorummlardan da destek alarak müslümanın hakşikatten uzaklaşmasını sonuçlayabilmektedir. Burada kimi islam anlayışı ya da algıları Marx'ın deyişiyle söyleyecek olursak, gerçekliğin üzerini örterek bizzat yabancılaştırıcı bir işlev görebilmektedir. Dönüşümün kendi içindeki döngüsü, çoğu zaman insan tekinin yaşadığı duruş ve zihniyet krizini farkedilmez kılmaktadır.

Diğer bir problem de farklı iktidar düzeylerinin, her türlü edimlerinin din adına haklılaştırımı da, müslüman zihnini hakikate yabancılaştırmaktadır. Daha önce periferide bulunurken yaşanan mağduriyet, ekonomik, kültürel, sosyal ve siyasal merkeze yürümelerin sonucu olarak gücün haklılaştırımı gibi bir tavrı gündeme getirebilmektedir. Bilhassa dindar camiadaki farklı iktidar düzeylerini algılama ve haklılaştırma yaklaşımlarında bu durum daha net izlenebilmektedir. Bu da gücün kendi dönüştürücü doğası ve hakikati talepte yaşanan zaafiyetleri göstermesi bağlamında önemli görülebilir.

2- "Din Kültürü"nde Yabancılaşma:

Her din kendi doğuş şartlarında toplumla buluştuktan sonra kurumsallaşır ve daha sonra yayılarak farklı kültürlerle temasa gelerek etkileşimin bir parçası olur. İslam da önce Arap toplumuna indikten sonra bu süreci yaşamıştır. Bugün gelinen noktada, dünyanın çok farklı coğrafyalarında müslümanlar farklı kültürel ögelerin içinden islam'ı deneyimlemektedir. Diğer yandan tarihsel süreçte dinin anlaşılması

üzerine ilmi araştırmalar yapılmış olup, bugün çok devasa bir ilmi birikime de sahip bulunmaktayız. Aradan geçen 1400 sene gibi çok uzun bir zaman dilimi, bugünün müslümanlarının üretilen dini kültüre uğrayarak islam'ı algılamalarını birlikte getirmektedir. Hiç şüphesiz bunun toplum için olumlu işlevleri kadar olumsuz sonuçları da bulunmaktadır. Bu olumsuzlukların başında da yabancılaşma gelmektedir.

Burada konuyla ilgili sorunun üç farklı boyutuna değinmek istiyoruz. Birincisi, yukarıda da bahsettiğimiz gibi din, ona ait yorumlar ile kültür ve geleneğin konumudur. İnsan içine doğduğu toplumun kültürünü sosyalleşme sürecinde içselleştirir. Aslında dine ait birçok unsuru da bu kültürel kalıplar içerisinde öğrenir. Diyebiliriz ki, çok geniş kitleler, kültürle birlikte öğrendikleri kalıp ve bilgileri çoğunlukla sorgulamaksızın hayatları boyunca kesin doğrular olarak sahiplenirler. Böylece oluşan gelenek, kültür, insanın islam ve hakikate dair anlayışının önünü tıkayabilmektedir. Burada bunu bir metaforla anlatabiliriz. Dağın tepesinde elimizle yaptığımız bir kartopunu aşağıya doğru bıraktığımızda, küçük kartopu yere indiğinde devasa bir kütleye dönüşecektir. Hakikat, öz, küçük ve sade iken, oratda duran bu devasa kütle, ona tarih, kültür ve geleneğin karışması sebebiyle "hakikat" ile olan mesafesini artırmaktadır. Daha da önemlisi, bu kültür ve gelenek garip bir biçimde dinsellik kazanarak, hakikatin etrafında bir kutsallık haresi oluşturarak âdeta ona ulaşmayı engelleyen bir duvara dönüşebilmektedir. Toplumlarda kültür ve geleneğin sahip olduğu statü, neredeyse hakikatle özdeşleşip tuhaf bir dinsellik de kazanmaktadır.

Diğer bir nokta da, dine dair yorumların dinin önüne geçmesi, böylece yenilenme arayışlarında sürekliliğin önünün tıkanması, yorumların sabitlenerek "hakikat"in yerine ikame olan bir dogma haline gelmesidir. Hakikaten İslam düşüncesi söz konusu olduğunda, çok devasa bir birikimden söz etmek gerekmektedir. İslam'ın Gazalici, İbn Rüşdçü, Fazlurrahmancı, Nasrcı, İkbalci, İbn Teymiyeci yorumları ve anlaşılma biçiminden bahsedilebilir. Hiç şüphesiz bu yorumlar, İslam'ın anlaşılması ve hakikate giden yolda katkılarda bulunmaktadır. Ancak bunlardan herhangi biriyle İslam'ı özdeşleştirmek ya da bunlardan birisi içinde takılıp kalmak, dar ve sınırlı olanla evrenseli anlatmaya çalışmak demektir. Evrenselin bu dar sınırlar içinde tanımlanmaya çalışılması, kişi ile hakikat arasına ciddi mesafeler koymaktadır. Üstelik daraltıcı bu tür din yorumlarına itirazların tekfir mekanizmasıyla karşılaşması, hakikati değil dogmacılığı merkeze almaktadır.

Anlattığımız bu sorunlarla da bağlantılı ikinci boyut ise, tarihsel süreç içerisinde bir dönemde dine dair yorumların ya da bir çok sorunun çözümlerinin dinin kendisiyle eşitlenmesi, onun bir çözüm olmaktan çıkması hatta çağdaş sorunları karşılayabilme kapasitesi sona erse de, bu özdeşleştirmenin devam etmesidir. Biz buna "**indirgemeci özdeşleştirmecilik**" ismini vermekteyiz. Bu kavramla kastettiğimiz şudur: Dinin bir konudaki temel hedefini gerçekleştirmek üzere bir dönemde oluşturulan formel yapıların, daha sonraki dönemlerde ilk maksadın unutularak bu formelliğin temel amaç haline gelmesidir. İndirgemecidir; çünkü formelliğe indirger. Halbuki o formel yapılar içinde yaşanılan dönemin sorunları için oluşturulmuş cevaptır. Özdeşleştirmecidir; çünkü formu maksatla özdeşleştirir.

Bu, bir müddet sonra gelecek dönemlerde geleneğin ve din adına formların insan sırtına yük olmasını sonuçlamaktadır. Tabii ki formelleştirme, toplumların işleyişinde tarihsel süreçte kaçınılmazdır. Ancak sorun, bu formların giderek belirleyici olması ve hakikatin yerine geçmesidir.

Bir diğer sorun da, islam tarihi boyunca oluşmuş cemaat ve tarikat yapıları ile onların ürettiği kültürün meydana getirdiği yabancılaşmadır. Bu konuyu da kendi içerisinde iki boyutlu ele alabiliriz. İlkin, toplumda varolan cemaat ve tarikatların, kendilerini "islam'a giden yol" olarak konumlandırmaları önemli bir problemdir. Gerçekte İslam'ın bir yorumu ve bir katkı olarak görülmesi gerekirken, sergiledikleri, inhisarcı ve dışlayıcı tavırlar sorunludur. Diğer yandan bu grupların içinde üretilen kültürün kalıplaşmış tavır ve tutumları da çoğu zaman dinin maksadı ve hakikate dair ufukların kaybedilmesini sonuçlamaktadır. Grup üyeleri ve müntesiplerine yüklenen görevler, icra edilen âyinler, bazan bir hedefini şaşırmışlık hali yaşatmaktadırlar. Diğer taraftan lider kültünün kimi zaman, bir yol göstericilikten çıkarak dinsel hegemonya üretebilmesi, hakikati arayışın cemaat ve lider sınırlarında kayboluşuna eşlik etmektedir.

İkinci boyut ise, IŞİD gibi neo-selefi hareketlerin yükselişi ve islam adına yaptıkları icraatlardır. İktisadi, sosyal, siyasal bir takım faktörlerin de kuvvetli etkisiyle oluşan bu yapıların, İslam'ı salt bir şiddet haline getirmeleri aslında yabancılaşmanın boyutlarını göstermesi bağlamında önemlidir. Zira asıl hedefi "yaşatmak" olan İslam'ın, insan öğütücü bir mekanizmaya dönüştürülmesi söz konusudur. Üstelik tekfir söylemi, ürettiği dinsel meşruiyet çerçevesi ile yabancılaşmanın boyutlarını giderek derinleştirmektedir. Modernleşme serüveni içerisinde ezilmiş ve sömürülmüş müslüman halklara bir telafi sunuyormuş gibi görünen bu yapıların gelenek, kültür, insan ve hatta Tanrı ile; dolayısıyla hakikatle sorunlar yaşadığı bir gerçektir.

Bu başlık altında, toplumun ürettiği kültür ve özelde dini içerikli kültürün yabancılaştırıcı boyutlarına işaret ettik. Şunu belirtmeliyiz ki, kültür üretimi toplumlar için kaçınılmazdır. Buna Hegel de işaret etmektedir. Ancak sorun; bu üretilen kültürün, sürekli sorgulanması ve kritik edilmesi konusunda yaşanan zaafiyetlerdir. Bu durumda kültür, insan ile hakikat arasında aşılmaz bir engele dönüşmektedir. Bir de buna dinsel meşruiyet kazandırılması durumunda, dinin ufuk açıcı olması gereken işlevi yabancılaştırıcı bir pozisyona dönüşmektedir.

3-Gündelik Pratiklerde Yabancılaşma:

Dinin insan hayatında çok boyutlu etkileri bulunmaktadır. Bu, dinin kapsayıcı niteliğinden kaynaklandığı gibi, insanın anlam arayışı ile de ilintilidir. Din, inanç olduğu kadar ibadet ve gündelik hayat demektir aynı zamanda. Bu başlık altında gündelik hayat ve bazı ibadet pratiklerinde yabancılaşmanın nasıl tezahür ettiğine dair analizlerde bulunmak istiyoruz.

Bu konuda en tipik örnek tüketim ahlakı ve tüketim ilişkilerinde gözlemlenmektedir. Bilindiği gibi tüketim toplumu, kendi kültür ve ahlakını dayatmaktadır. Her konuda bir istihlak kültürünün ortaya çıkşına dindar denilen kesimlerin ekonomik, siyasal ve sosyal yükselişinin eşlik edişi ile kimlikler

dönüşmekte ve dinin insan ve topluma dair hedefleri ve ufuklarının kaybolmasını sonuçlamaktadır. Biz bu problemin çok boyutlu yansımalarını izleyebilmekteyiz. Söz gelimi; evler eşyalarla dolu olup, neredeyse insana onun içinde yer kalmamıştır. Bu durum misafirlik, komşuluk, akrabalık ilişkilerini ciddi olarak dönüştürmekte ve kişiyi bireyselleştirerek iç labirentlerinde kaybolmasına sebep olmaktadır. Eşyalarla küçülen evlere ebeveynlerin girmesi bile zorlaşmaktadır. Tüketimin kendi ilişki ve ahlakını dayatması, dinsel söylemler tekrar edilmeye devam etse bile, onun içeriklerinin hayattaki karşılıklarını tüketmektedir. Bu durum netice itibarıyla tüketim ahlakı ve ilişkilerinin dinsel söylemlerle karışık bir meşruiyet bulmasını da sonuçlamaktadır.

Diğer yandan tüketim zihniyetinin, insanlararası ilişkileri de tüketmesi, dinin kurmaya çalıştığı ilişkilerde bir gelip geçicilik duygusu oluşturmakta ve hafızayı sıfırlamaktadır. 1980'lerden itibaren değişen ekonomik ve toplumsal gelişme ve dindar kesimlerin sınıfsal yükselişleri sonucu, dönüşen pratikler söz konusudur. Bu pratikler formel olarak üzerlerinde dini bir renk taşımakta; gerçekte tüketim ahlakının içeriğini belirlediği bu formlar böylece dinsel bir hüviyet kazanabilmektedir.

İbadet hayatında gözlemlenen kimi tezahürler de bu yabancılaşmanın izlerini üzerlerinde taşıyor görünmektedir. İbadetler temelde amaç olmayıp, Allah ile olan ilişkiyi canlı tutma, sürekli bir teyakkuz ve arınma maksadıyla icra edilirler. Meselâ; namazın beş vakit kılınması, hem insanın arınması hem de güzergahtan sapmama maksadıyla bağlantılıdır. Namazların hem zarf hem de mazruf olarak icrası, müminlerde bu sonucu hasıl etmeye yöneliktir. Kur'an-ı Kerim, Hz. Şuayb (AS) üzerinden bir gerçeği dile getirmektedir. Hz. Şuayb'ın ölçü ve tartıda dürüst olmaları gerektiği şeklindeki öğüdü karşısında kavmi, "bunu sana namazın mı emrediyor?" şeklinde bir tepki göstermektedirler ki[10], ibadetlerin hedefi ve gündelik hayatla bağlantıları burada ifade edilmektedir. Gündelik hayatta dinilik ve ahlakilik arasındaki kopuş, ibadetleri kendi dar çerçevesinde bir mekanizmaya dönüştürebilmekte ve ibadetler bir ritüel haline gelmektedir. Böylece total olarak ibadetlerin kişiyi hakikat yolunda güzergâha sabitlemesi fonksiyonu –ki biz bu güzergâha Sırat-ı Müstakim diyebiliriz- berhava olmaktadır.

Belki ibadet konusunda yabancılaşmaya en güzel örnek hac ve umre yolculuklarında izlenebilir. Öncelikle hac ve umre son 10-15 yıllık süreçte yükselen bir değer haline gelmiştir. Fakat gerçekte bir arınma olması gereken bu "kutsal yolculuk"lar, alışveriş ve tüketime boğulmakta ve hatta daha ileri giderek arınma mekanik bir süreç olabilmektedir. Kimi zaman umre ve hac yolculuklarının "defteri temizlemek" söylemine matuf icrası, yıl boyunca biriken günahların otomatik temizlenmesi gibi bir zihniyetten beslenmesine işaret etmektedir. Hac ve umrenin bir mümin olarak kişiye yüklediği sorumluluk ve arınmanın ifade ettiği anlam, burada içerik boşalmasına uğramaktadır. Böylece görünüşte bir ibadet icra edilmekte, ancak bunun "hakikat" güzergahına yaptığı katkı bulanıklaşmaktadır. Diğer yandan hac ve umrenin bir inanç turizmine dönüşmesi de söz konusu

[10] Hûd: 11/86-87.

olmuştur. Dolayısıyla hac ve umre, bir ibadet olmaktan ziyade turistik boyutlarıyla insan hayatında öncelenebilmektedir. Bilhassa son yıllarda "inanç turizmi" ifadesinin yaygınlaşması ve hatta seküler içerikleriyle dinsel meşruiyet kazanması bu bağlamda okunabilir.

Yine teknoloji ve bilhassa iletişim araçlarının yagınlaşmasıyla birlikte, insanlararası ilişkilerin yüzyüze olmaktan çıkarak sanala doğru dönüşmesi ile bireyselleşmenin derinleşen olumsuz etkileri de bir yabancılaşmayı doğurmaktadır. Dinin cemaat, ziyaret ve yüzyüze ilişkiler vurgusunun prtaiklerde zayıflaması, soğuk mesaj ve görüntülere dönüşmesi, dostluk, arkadaşlık ve en önemlisi de topluma karşı sorumluluk duygusunu zayıflatmaktadır. Ezan sesli cep telefonları ve alarmlar, dinsel içerikli mesajlar da bu zaafiyeti aşmak yerine derinleştirebilmektedir. Bu tür bir yalnızlaşma, kişiyi kendi içine kapatarak yabancılaştırmaktadır.

Sonuç Yerine:

Yabancılaşma, içinde yaşadığımız çağın niteliklerinin de hızlandırdığı önemli bir handikaptır. Teorik din –ki burada İslam'ın temel söylemlerini kastetmekteyiz- yabancılaşmayı aşacak içeriklere sahiptir. Ancak bilhassa özelde Türkiye'nin yaşadığı değişim ve şu anki yaşam göz önüne alındığında, ciddi oranda toplumda yabancılaşmanın yaşandığından bahsedebiliriz. Biz makalede, yabancılaşmayı daha çok insan ile hakikat arasındaki ilişkilerden yola çıkarak ele aldık. Bu çerçevede düşündüğümüzde, yabancılaşmanın en başta müslümanların zihinsel düzeydeki duruşlarında belirdiğini gözlemlemek mümkündür. Sosyal hayattaki diğer pratikler de aslında bu zihinsel durumun yansımalarından ibarettirler. Belki görünüşte dindarlık göstergelerinin yükselişine bakarak argümanlarımıza itiraz edilebilir. Fakat bu dindarlık göstergelerinin yükselişi, sorunları okumada yanıltıcı olabilir. Dinin önemli bir meşruiyet kaynağı olması, bazan dinsel bazı anlayışların eşlik ettiği yabancılaşmaya sebep olabilir. Fakat bu toplumda varolan her şeyin olumsuz algılanmasını da gerektirmez.

KAYNAKLAR:

- Chevalier, Jean; "Din Fenomeni", *Din Fenomeni*, Çev. Mehmet Aydın, Din Bilimleri Yay., Konya1993.
- Demirer, T.-Özbudun, S.; *Yabancılaşma*, Öteki Yay., Ankara 1999.
- Hegel, G.W.F. ; *Tarihte Akıl*, Çev. Önay Sözer, 2. Baskı, Kabalcı Yay., İst. 2003.
- KUR'ÂN-I KERİM.
- Marx, Karl; *1844 El Yazmaları*, Çev. Murat Belge, 2. Baskı, Birikim Yay., İst 2003.
- Tekin, Mustafa; "Ateizm İle Teizm Arasında Yabancılaşma-Hangi 'Ara'da Görüşeceğiz?", *Birikim*, S. 320, st. 2015.
- ______, "Mevlâna Celâleddin Rûmi'de Din ve Yabancılaşma", İ.*Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, I, S.1, Malatya 2010.

Religious Alienation*

Mustafa TEKİN**

Abstract

This article mentions the relations between religion and alienation with a facet; Does religion alienate human-beings? We divide religion into two categories; theoretical and sociological religion. In the general sense, religion is characterized as a potential power for going beyond alienation. But it is possible to mention positive functions for religion in daily social life. We propose that there are positive correlations between sociological religion and alienation in this article. This thesis is tried in three categories; Intellectual and mental alienation, alienation in religious culture and alienation in daily social life. Alienation was analyzed within the relations between human-beings and truth. At last, it is possible to mention alienation.

Keywords: Religion, Alienation, Theoretical Religion, Sociological Religion, Culture

"Din"dârâne Yabancılaşma

Özet

Bu makale, din ve yabancılaşma arasındaki ilişkiye bir boyutuyla değinmektedir; dinin yabancılaştırıcı işlevi var mıdır? Burada din, iki farklı kategoride ele alınmıştır; teorik din ve sosyolojik din. Genel anlamda din yabancılaşmayı aşacak bir potansiyel olarak tanımlanmakla birlikte, gündelik sosyal hayatta yaşanan dinin bir takım yabancılaştırıcı işlevlerinden bahsetmek mümkündür. Bu açıdan biz, makalede, sosyolojik din ile yabancılaşma arasında pozitif ilişkiler olduğu tezini öne sürmekteyiz. Bu tez üç başlık altında denenmeye çalışılmıştır. Bunlar; fikri ve zihinsel yabancılaşma, Din kültüründe yabancılaşma ve gündelik ibadet ve pratiklerde yabancılaşma. Makalede yabancılaşma, daha çok insan ve hakikat arasındaki ilişkiler içerisinde analiz edilmiş ve nihayet belirli oranda bir yabancılaşma işaretlerinin varolduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Din, Yabancılaşma, Teorik Din, Sosyolojik Din, Kültür

The concepts of religion and alienation, the topics reviewed in this study, are included in an area where we discuss them separately or collectively considering

---

* This paper is the English translation of the study titled "“Din”dârâne Yabancılaşma" published in the 3th issue of *İlahiyat Akademi.* (Mustafa TEKİN, “ “Din”dârâne Yabancılaşma”, *İlahiyat Akademi,* sayı: 3, 2016, s. 55-66.) The paper in Turkish should be referred to for citations.

** Prof. Dr. Mustafa Tekin, Istanbul University, Faculty of Divinity, Head of the Department of Philosophy and Sciences of Religion, Istanbul, Turkey, mtekin7@hotmail.com.

their positive or negative relationships with one another. Alienation has become a significant problem along with the concepts such as post-modernism, world of images and consumption society because analyzing the concept of alienation has become more related to the concept itself, and this process obligates examining the relationships of this concept with other disciplines on one hand. On the other hand, increase in urban population, urbanization, culture industry, popular culture, and rapid communication make it difficult for people to catch up with their own "spirits". Moreover, generalization of violence, demoralization, demolition of traditional relational networks and increase in schizophrenia cases all indicate alienation.

This study was limited with the sociological review of the relationship between religion and alienation. Examining this relationship requires reviewing the formal and shape-related effects of these concepts over one another and studying the mutual interactions along with their social aspects. The scope of the analyses in this study will be narrower while the study avoids from discussing the general framework. A sociological analysis will be performed only in regard to the alienation-related effects of religion.

The following two points should also be mentioned to clarify the discussion topic: As known to all, there are theses reflecting the positive and negative effects of religion on alienation. The theological articles in this topic can be included in the discussion by positioning them as the elements that will enable people to overcome religious alienation. This study aims to perform a different discussion while mentioning the alienation-related aspects of religion. This discussion is believed to be meaningful and actual in the conjuncture (a period when Muslims undergo class-related, cultural, social and political changes) we are in.

What sort of content is meant by mentioning the alienation-related aspect of the religion? The religion can be divided into two dimensions for making the discussion more functional. The first reflects the religious theories, meaning the religious abstract discourse. This can also be regarded as theoretical religion. The second indicates the transformation of theoretical religion into practices through society. Religion here achieves formality in a society and has variations as practices, which will be called "sociological religion." Sociological religious implications will be used in the analyses regarding the relationship between religion and alienation.

After determining the limitations of the study, the thesis can be explained. The transformation of religious people following the 1980s, increase in wealth, class-related advancements, and centrist Islamic ideology and practices have appeared in Turkey in time. Muslims' claims regarding the religion have decreased in time in line with these religious ideologies and practices which have been occasionally based on conformism. On one hand, the new "religious culture" and practices bring forth a movement of alienation. On the other hand, it is fair to state that the structures regarding Islam an ideal have been radicalized and alienated as a result of the global injustice and distrust environment on a larger scale. The following section briefly reflects the relationships between the concepts of alienation and religion to form a conceptual framework first.

A) Alienation:

The concept of alienation is regarded as an actual discussion topic of the modern times. The negative content of the concept causes one to think over the concept of "human" once again. This concept also covers an analysis regarding the alienation of humans and relevant reasons. Accordingly, alienation can be defined as anything before the meeting of one with oneself or the distance between one and the oneself. The distance here can be considered as any type of social, political or cultural processes that prevent one from realizing oneself instead of being regarded as a volume-related concept or spatiality. Therefore, all obstacles before staying as "self" are alienated. As a result of one's failure in realizing one's own reality and because of the elements serving for the purpose of replacing this reality, one becomes alienated.

Two people should be mentioned when it comes to alienation. One of them is Hegel who prioritizes nature over culture considering the differentiation between nature and culture and states that humans established a second world against the natural world. There are two worlds according to the common sense, namely, natural and spiritual world according to Hegel. The spiritual world was founded by the people, and it will remain as so no matter how much it was designed with sacred concepts. This world is present with and by human elements.[1] Hegel regards alienation as a necessary point to be overcome to establish the particular individuality of the spirit and to form the essential characteristics in the Phenomenology of Spirit.[2] According to Hegel, one will be able to over the concept of alienation as much as one reaches beyond this point and reestablishes relationships with the natural elements. Hegel here stresses what sort of obstacles emerge between the culture people have formed by themselves and the natural world.

The second important name is Karl Marx. Marx assesses alienation through the concept of "labor". The main problem here is the mass labor force and its commodification. According to Marx, the product of labor appears as a foreign and independent factor before the labor and production. The product of labor is the materialized labor indicating the objectification of labor. The objectification of labor in this way emerges as the termination of reality and slavery to objects for the workers while ownership appears as alienation.[3] The important problem here is the objectification of labor and produced good and transformation of them into a force that is independent from the producer. According to Marx, "Possessing an object causes such an alienation that the more a worker produces, the less he/she can have, and the worker submits to the domination of the capital. All these results can be found within this definition: A worker is in a relationship with the product of his/her labor that is similar to the relationship with a foreign object. From that perspective, it is clear that the more a worker forces himself/herself, the more

---

[1] G.W.F. Hegel, *Tarihte Akıl*, Çev. Önay Sözer, Second Edition, Ist., Kabalcı Yay., 2003, p. 55.

[2] Temel Demirer-Sibel Özbudun, *Yabancılaşma*, Ankara, Öteki Yay., 1999, p. 12.

[3] Karl Marx, *1844 El Yazmaları*, Trans. Murat Belge, Second Edition, Ist., Birikim Yay., 2003, p. 75.

his/her foreign and objective world becomes powerful. However, the number of worker's possessions decreases as the worker's career becomes poorer, which is also the case for religion. The more one presents to God, the less is left for one… In other words, the life a worker reflects to the object emerges as a foreign and opposing element for the worker."[4] As a natural result of all these, the effectivity of the producer becomes foreign for him/her, and that producer loses the self.[5]

The perceptions of Hegel and Marx toward alienation inevitably make the concepts of human nature and personality more distinct. Alienation of humans occurs on the distance between the nature and people both in Hegel's differentiation between natural and spiritual world and Marx's analysis on labor. Nature here is defined as the purest form of humans. This study indicates that there are two meanings behind the western emphasis on the concept of "nature". One of them reflects the modern objection to the Christian ideology that human desires should be suppressed to be the perfect man (insan al-kamil in Islam), while the other stresses the reestablishment of humanistic ideology prioritization of nature. Revelations are some of the good beginning points for considering the observations and experiments before the religious perceptions. However, the use of the concept of "nature" (particularly the human nature) covers many self-related desires of people without paying attention to their levels of morals[6]. The differentiation between the concepts of "characteristics" and nature can be mentioned here.

What should be discussed is the alienation between people and what they produce (including culture), or the transformation of one's products into the objects between the one and oneself. People make an effort to meet their basic human needs in their daily lives in some way. Accordingly, objects are needed by people to maintain and facilitate their daily lives. However, these objects turn into objectives for people after some time and deprive people of a life goal that can improve their states and potentials, which can be regarded in the context of alienation. For instance, sheltering is a basic human need. However, people's actions and lives may become alienated for them when they mortgage their future and get into long-term debts. Household goods should serve for the purpose of facilitating human life but they may turn into the goals which are always renewed in the consumption society and for which people always have to work. Therefore, the culture, behavioral patterns or even the images people generate to meet their daily human needs all turn into an element of alienation. It should be noted that Hegel and Marx approached the subject from an important point.

B) Religion and Alienation:

People do not come to this world intentionally. They naturally ask questions about themselves and the world they are in after they become aware for the first time. The questions people ask as a result of the contact between the "self" and the

---

[4] Karl Marx, ibid., p. 75-76.
[5] Karl Marx, ibid., p. 78-79.
[6] Shams: 91/8.

"world" are related to seeking meaning, which is similar to our attitudes and concerns arising when we come to a place we do not know the purpose of recognizing the place, understanding the reason for being there and learning what will happen next. The reasons why people come to this world and the life after death are both an issue of curiosity and concern for them. Their selves aim to understand this issue but the result of thinking over the "self" and "world" is that they, as the creatures with limits, cannot have thorough information about themselves and the world. They do not give up their purpose of learning but their "abilities" and "limits" prevent them every time. Moreover, the judgments developed with information, experience and internal processes to understand the reality regarding the "self" and "world (this can also be called the objects)" are retested in life. The main purpose for the self in defining itself is to overcome alienation. The failure in recognizing itself and the world is an indicator of alienation for the self because distorting the "reality" deepens the concept of alienation."[7] The main problem in terms of alienation is the failure of people in establishing a proper relationship with the reality regarding the place they come, the reason they live and the life after the death.

The quality and presence of people on the world, i.e. different ideologies regarding their own realities, philosophies. and religions created different ideas. Ideologies and philosophies among these ideas define people within the borders of the world, but people's realities are secular and limited as they do not have an idea regarding metaphysics and the life after death. The most detailed recommendation regarding life after death has been probably offered by religions which aim to clarify the meaning-related issue(s) of where people come from, why they live and what will happen after death[8]. It is precisely at this point that religions constitute the most serious opportunity in an attempt to overcome alienation. It is fair to state that sending prophets to societies is meaningful for making people face their "selves".

The presence and life in the world also serve to distract people from their final purposes and targets. The world is actually an opportunity for people to get ready for life after death. However, making the world the main goal constitutes a significant dimension of one's alienation. Sufism-related approaches have often focused on this issue. The negative attitude toward the world seems to be related to one's alienation in the philosophy of unity of existence. Accordingly, "humans who come to the world after getting released from the divine authority have longing in the world and desire to return back to that authority and be extinct or present before the God. This situation, i.e. the separation, gives people a complete feeling of alienation. On the other hand, presence in the world already reflects a case of alienation in regard to being separate. While this case enables people to refocus on their characteristics, a path is opened for them: Being alienated from the world.

---

[7] Mustafa Tekin, "Ateizm İle Teizm Arasında Yabancılaşma-Hangi 'Ara'da Görüşeceğiz?", *Birikim*, p. 320, date: 2015, p. 94.

[8] Jean Chevalier, "Din Fenomeni", *Din Fenomeni*, Trans. Mehmet Aydın, Konya, Din Bilimleri Yay., 1993, p. 10-11.

What Sufism in general and Mawlana in particular recommends against the feeling of alienation following birth is to become alienated from the world which is already foreign for them and will possibly make them alienated.[9] We reflect the emphases of Sufism to make sure they indicate the reality that the "world" can be an important wall between the people and truth while putting the discussion of whether Sufism ideology establishes a proper relationship with the world aside. In addition, it should be noted that the conceptualization related to "becoming alienated from the world" assigns a positive meaning to alienation and that people can generate the opportunities to meet with their "selves" once again.

This study already reflected that people's productions on the world (culture, technology etc.) can divert them from their own reality and cause a sense of alienation. While religions generally recommend a simple life style, what they aim to ensure is that people do not lose their own realities. These productions called spiritual by Hegel generate extensive historical accumulations and people are overwhelmed and possibly lose themselves under these accumulations. It is fair to state that religions remind relevant aspects in this regard.

This study mentioned that religions in general and Islam (theoretical aspects) in particular may constitute a resistance before people's alienation, generate the opportunities for meeting with the "self", reflect people collectively and make them familiar with the "reality". However, these points indicate the aims and ideals of religions including Islam. Reviewing Muslims' relationships with alienation in the daily life is another dimension of the issue. The following sections will analyze whether Muslims' Islamic perceptions cause an alienation from different perspectives.

C) Alienation-Related Role of Religion

As mentioned before, this study focuses on the hypothesis that certain Islamic perceptions and relevant practices cause alienation under three subtitles.

1- Mental and Ideological Alienation

The concept that is critical for humans would be "reality". While this concept has close ties with "truth" reflecting Allah, it also contains terms such as fitness to essence, truth and reality. There is certainly an irreplaceable relationship between Allah and fitness to truth (or reality). First and foremost, all objects have a reality in their essences. People somehow perceive themselves and objects. However, the correspondence of information arising from each perception to reality raises concerns, which arises from one's weakness and deficiencies, and objects' positions and perspectives. Allah thoroughly knows the reality of objects. However, people talk over the different aspects and reflections of reality and shorten the distance

[9] Mustafa Tekin, "Mevlâna Celâleddin Rûmi'de Din ve Yabancılaşma", *İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, I.1, Malatya, 2010, I,111.

between themselves and objects by making an effort to grasp the reality in the objects and their spirits. What is expected from people first is to seek whatever fits the reality. The reflection of this over the social environment is disapproving the myths and wrongs and giving credit to the right people instead of justifying personal ideas, ideologies and behaviors in daily life and the relationships with God and environment.

The first problem here is to be alienated from Muslims' wrongs while accepting the personal religious perceptions as the truth. It is without a doubt that Islam pointed the truth in Muslims' expressions of a reality and the truth in the relationships between God and humans, between different people, and between humans and the environment. Muslims, however, have defended a stereotyped, labeled, and guaranteed Islamic ideology and prioritized this approach over reality, which indicates that the Islamic perception at a mental and ideological level is actually an alienation-related approach and that this approach will/did create a distance between the humans and reality. Analysis over a couple of different reflections of this problem will probably help detail the issue.

If we regard humans as a subject and religious texts (Quran and Sunnah) as an object in the formation of Islamic perceptions and relevant information, we should realize that two important risks like textual statements and understanding and perception of human subjects stays as an obstacle before making the subject meaningful properly and making an effort to reach the reality. Accordingly, this means that understanding and perceiving is not an absolute action. The result of this process is that one's pursuit of reality is a constant search and renewal of the self. The unresponsive characteristics of the Muslim world partially arise from this stabilization, and therefore, "reality" is reduced to a conjunctural determination. This can be seen in the abstract, unresponsive ideologies of Muslim societies. First of all, this situation, which is a mental weakness, takes the Islamic understanding recorded in a place and time into the backup of the culture and history of that place and time and opens a great distance between the truth and the human; religion should be an exploratory element; The sincere demands and thoughts of Muslims which include demanding or facing with "reality" may be replaced with certain shallow Islamic perceptions in this regard. Believers' constant search should be related to the reality of objects. Accordingly, respect and demands regarding the reality require a mental attitude.

Islam has severe issues in this regard. Deceptions in daily life, fondness for objects, carelessness, Allah, and people's weaknesses regarding respect toward one another and environmental law emerge as the distances between the people and reality. More importantly, this distance between reality and people can be justified with the religious discourses. Failure to implement justice (or failure of objects) in this regard seems to be related to falling away from truth at the same (primary) level. First and foremost, we believe this is a mental and ideological problem.

The second issue related to mental and ideological alienation is the relationships between Muslims and mortal objects in general and ties with the government in particular, and the ideological transformations arising from these. Like all other

religions, Islam asks and expects all believers to display certain attitudes against life and situations. Accordingly, religions recommend people to establish certain relationships with all institutions and objects. All sorts of relationships enable people to be more mature and self-aware when established within certain rules. A central authority is not meant solely by saying government. Instead, all Foucault-related authority levels in society are mentioned in this regard. The presence of Muslims in the world assigns a responsibility to them. These people aim to use their authority-related mechanisms (money, government, offices) to establish justice as a necessity of this responsibility. The transformational characteristics of the authority mechanisms may create a process of justification where authority, instead of "truth", is at the center. The seductive aspects of authority may have an alienation-related function for all sorts of government.

Turkey has witnessed the move of the class named religious people from the periphery to center and seen their rise from the low to middle and upper classes since the 1980s, which had reflections in many different areas and social institutions from economy to politics. Certain practices such as individualization and value loss, distances between the classes, loss of the meaning in wearing hijab, and faster process of materialization significantly transformed the mental world of the Muslims. The main problem, however, is the form of establishing a new relationship between humans, the world and Allah with these transformed minds. This is exactly where alienation begins. The interesting point here is that the alienation of mind and stance can be justified by religions. Therefore, Muslims may move away from the reality by receiving support from different comments. Various Islamic approaches and perceptions covers the truth, as noted by Marx, and serves for an alienation-related purpose. The process in the transformation itself often makes the crisis regarding the stance and ideology of one imperceptible.

Another problem is that the justification of different authority levels and all sorts of gains for religion makes the Muslims' minds alienated from reality. The issues experienced when the Islamic ideology was at the periphery may bring forward an attitude such as the justification of authority as a result of getting positioned in economic, cultural, social. and political center. Moreover, this is more obvious in the approaches of perceiving and justifying different authority levels among the religious people, which can be regarded as important for the specific transformational nature and reality of authority to reflect the weaknesses seen in demands.

2- Alienation in Religious Culture

Every religion becomes institutionalized after meeting with the societies under the conditions of relevant periods, and they become a part of interaction after spreading and contacting with different cultures. Islam experienced this process after being revealed to the Arabic society. Muslims from different geographies of the world can experience Islam through different cultural elements in the present time. Religious studies on understanding the religion have been performed thus far,

and we have a massive Islamic experience at the moment. A long period of time since the revelation of Islam (1400 years) causes Muslims to consider the modern religious culture in perceiving Islam, which has certainly both positive and negative results for society. Alienation is the primary element among these negative results.

This study reflects three different dimensions of the relevant issue. The first is that religion reflects the position of culture and tradition along with the religious comments as noted above. People internalize the culture of their society through the socialization process. They learn many religious aspects in these cultural patterns. It is fair to state that masses adopt the patterns and information learnt through culture as the absolute truth without even questioning them. Thus, the tradition and culture in this regard may block one's perceptions regarding the reality. A metaphor can be used to make the issue clearer. If we release a small snowball from the top of a hill, it will turn into a massive ball when it reaches the bottom. Reality is essential, minor and simple. However, the distance with the mass and reality increases as history, culture and traditions start to play a role. More importantly, this culture and tradition may become religious in an interesting way, create a sanctity around reality and turn into a wall blocking the access to this sanctity. The social status of culture and tradition may be religious in a strange manner after almost being combined with reality.

Another significant point is that religious comments may begin to overshadow the religions. Thus, stability is blocked in the search for renewal and comments turn into a dogma to replace the reality. A mass scientific accumulation should be mentioned when Islamic ideology is studied. The Islamic interpretations and perceptions related to the movements of Ghazali, Averroes, Fazlur Rahman, Nasr, Ikbal and Ibn Taymiyyah can be mentioned here. These interpretations contribute to the efforts to understand Islam and to follow the path to truth. However, relating any of these with Islam or getting stuck with one of these means making an effort to explain the universal concepts through limited resources. The efforts to define the universal concepts through these limited resources generate serious distances between the people and reality. In addition, the relationship between these religious interpretations with limited resources and the concept of takfir focuses on dogmatism rather than the reality.

The second dimension related to these issues is the equalization of religious interpretations or solutions of many issues with the religions, transformation of these solutions into unintended formats, and the continuation of this equalization even if the capacity to meet the modern problems reaches the end. This is called "**reductionist equalization**", which means that formal structures developed in a certain period to fulfill certain religious goals turn into the main target after the initial purpose is forgotten in the following periods. This is reductionism because the concept is reduced to the level of formality. However, these formal structures are the answer to the issues of the relevant periods. They are related to equalization because they equalize form with the purpose, which results in generating religious traditions and forms to be a burden for the people in the following periods. Formalization is certainly unavoidable for the societies in the historical process.

However, the problem is that these forms are becoming more determinant and replace the reality.

Another issue is the congregations and cults formed throughout Islamic history and the alienation arising from their cultures. This issue can be examined under two dimensions. The first is that the congregations and cults position themselves as the "path to Islam" which is already a significant issue. Although they should be regarded as an Islamic interpretation and contribution to diversity, their monopolist and exclusionary attitudes are problematic. Moreover, the stereotyped attitudes and behaviors of the culture in these groups often result in losing the aspects regarding the purpose of religions and limits of the reality. The duties assigned to group members and followers or even the religious ceremonies sometimes deviate from their intended meanings. On the other hand, the leading culture can produce a religious hegemony after losing the guiding characteristics, which is accompanied by the loss of the search of reality within the borders of congregation and leadership.

The second dimension reflects the rise of neo-Salafist movements such as ISIS and their activities under the name of Islam. These structures formed due to the strong effects of certain factors such as financial, social, and political aspects make Islam a pure form of violence, which indicates the dimensions of alienation. Islam, a religion which mainly aims to enable people to live in peace, is transformed into a human grinder. The takfir discourse deepens the dimensions of alienation within its religious legitimacy frame. It is a fact that these structures which appear to present a compensation to the Muslim people who have been oppressed and exploited in the adventure of modernization have problems with tradition, culture, other people, and even God and therefore, reality.

This study reflected the culture of society and alienation-related dimensions of religious culture under this section. It should be noted that culture generation is inevitable for societies, which is also indicated by Hegel. However, the problem is the weakness experienced in questioning this culture and criticizing it. In this case, culture turns into an insoluble issue between humans and reality. Religions which should illuminate people start to be associated with alienation when this issue is justified religiously.

3- Alienation in Daily Practices

Religions have multi-dimensional effects in one's life, which arises from the inclusionary quality of religion and is related to the search for meaning. Religion also covers both practices and daily lives. This study analyzes how alienation affects the daily lives and certain religious practices under this title.

The most typical example in this regard can be seen in consumption ethics and relationships. As known to all, consumption society insists on its own culture and ethics. Identities are transformed as the emergence of consumption culture in every area is accompanied by the economic, political, and social rise of the sections called religious, which results in the loss of religious purposes and scopes regarding

people and society. We can witness the multi-dimensional reflections of this problem. In other words, houses are now full of household goods, so there is almost no space left for people, which seriously affects the relationships with the guests, neighbors, and relatives and causes people to get lost in personal labyrinths. It becomes harder for people to get in the houses which have become narrower in time. The fact that consumption dictates its own relationships and ethics consume the real-life practices of religion even if the religious discourses are repeated, and this results in the justification of consumption ethics and relationships with the combination of religious discourses on one hand.

On the other hand, the consumption-based ideology also consumes the interpersonal relationships, which creates a temporariness in the religious relationships and resets people's memories. Certain practices have been transformed as a result of religious classes' rise following the economic and social developments after the 1980s. These practices formally have religious characteristics and these forms, the content of which is determined by the consumption ethics, may gain a religious identity.

Certain reflections of religious practices seem to bear the traces of this alienation. Practices are not the essential religious goals. They are performed for the purpose of keeping the relationship with Allah active and being cautious and purified. For instance, performing prayer five times a day is related to purifying and making an effort not to deviate from the divine path. Visible and invisible aspects of praying serve such purposes for the believers. The Quran reflects a fact through Shuayb, whose nation reacted to him saying "O Shu'ayb, does your prayer command you" when he told them to be careful in measurements[10], which reflects the goals of prayers and their relationships with the daily lives. The termination of the relationships between religiousness and ethics transforms prayers into a mechanism within its narrow scope, and prayers may turn into a ritual. Therefore, prayers' function of directing people to the path of reality, which can be called Sirat al-Mustaqim, get distorted in this regard.

The most suitable example for alienation in terms of prayers can be seen in the pilgrimage or umrah trips, both of which have become a trend in the last 10-15 years. However, these sacred trips which should purify people now include shopping and consumption activities, or the purification process may be mechanical in time. These trips are also occasionally related with the statement "cleaning the records", which reflects receiving support from an ideology of automatically cleaning all sins throughout the year. The content of the responsibility related to pilgrimage and umrah and the meaning of purification becomes nullified in this context. On one hand, a prayer is seemingly performed but its contribution to reality becomes unclear. On the other hand, pilgrimage and umrah have turned into a belief tourism. Therefore, they are prioritized with their touristic dimensions in one's life. The generalization regarding the concept of belief

[10] Hud: 11/86-87.

tourism or religious justification of it with its secular content can be assessed accordingly.

In addition to the spreading of technological and communicational means, the extensive negative impacts of personalization create an alienation through the transformation of interpersonal relationships from face-to-face concepts to virtual facts. The weakening of religious emphases of visits and face-to-face relationships in practices and transformation of them into insincere messages and images weaken friendships and feelings of responsibility toward society. Mobile phones playing adhan and alarms and other religious messages make this weakness deeper instead of overcoming it. Such an isolation makes people makes people more isolated and alienated.

Conclusion

Alienation is a significant handicap, the qualities of which are strengthened by the present time. The theoretical religion, which indicates the basic discourses of Islam, has the content that will help overcome alienation. However, particularly considering the changes and current state in Turkey, we can mention severe social alienation in our society. This study reviewed the concept of alienation considering the relationships between people and truth. From this point of view, it is fair to state that alienation first emerges in the mental stances of Muslims. Other practices in social life are nothing but the reflections of this mental case. The arguments in this study may be opposed considering the rise of religiousness indicators. However, these indicators may be misleading in assessing the problems. The fact that religion is a significant justification resource may cause alienation that is occasionally accompanied by certain religious approaches. However, this does not require perceiving anything social as negative.

Reference

- Chevalier, Jean; "Din Fenomeni", *Din Fenomeni*, Trans. Mehmet Aydın, Din Bilimleri Yay., Konya 1993.
- Demirer, T.-Özbudun, S.; *Yabancılaşma*, Öteki Yay., Ankara 1999.
- Hegel, G.W.F. ; *Tarihte Akıl*, Trans. Önay Sözer, Second Edition, Kabalcı Yay., Ist. 2003.
- QURAN AL-KAREEM.
- Marx, Karl; *1844 El Yazmaları*, Trans. Murat Belge, Second Edition, Birikim Yay., Ist 2003.
- Tekin, Mustafa; "Ateizm İle Teizm Arasında Yabancılaşma-Hangi 'Ara'da Görüşeceğiz?", *Birikim*, p. 320, date: 2015.
- ______, "Mevlâna Celâleddin Rûmi'de Din ve Yabancılaşma", I.*U. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, I, I.1, Malatya 2010.

الاغتراب التديني (الديني) *

أ. د. مصطفى تكين

جامعة اسطنبول – كلية الإلهيات؛ قسم فلسفة الأديان: mtekin@hotmail.com

ترجمة: رياض علو

الخلاصة:

يتطرق هذا المقال إلى وجه العلاقة بين الدين والاغتراب. والبحث فيما إذا كان الدين يشتمل على عامل تغريبي أم لا؟ وقد تم تناول الدين هنا على أساس تصنيفين مختلفين هما الدين الشكلي والدين / الاجتماعي/ التطبيقي. وعلى الرغم من تعريف الدين بشكل عام أو اعتباره وسيلة للتغلب على الاغتراب، إلا أنه يمكن الحديث عن جملة من العوامل التغريبيّة للدين السائد في الحياة الاجتماعية اليومية للناس. وانطلاقاً من هذا الجانب فإننا نستعرض في هذا المقال الفكر القائل بوجود علاقات إيجابية بين الاغتراب والدين الاجتماعي. وتمت دراسة هذه الأطروحة تحت ثلاثة عناوين رئيسة هي: الاغتراب الفكري والعقلي، والاغتراب في الثقافة الدينية، والاغتراب في العبادات والمعاملات "الممارسات" اليومية. ولقد تم تحليل الاغتراب في المقال بشكل أكثر ضمن إطار العلاقات القائمة بين الإنسان والحقيقة، كما تم التوصل في النهاية إلى نتيجة تفيد بوجود علامات الاغتراب بنسب معينة.

الكلمات المفتاحية: الدين، الاغتراب، الدين النظري، الدين الاجتماعي، الثقافة

“Din” dârâne Yabancılaşma

Özet

Bu makale, din ve yabancılaşma arasındaki ilişkiye bir boyutuyla değinmektedir; dinin yabancılaştırıcı işlevi var mıdır? Burada din, iki farklı kategoride ele alınmıştır; teorik din ve sosyolojik din. Genel anlamda din yabancılaşmayı aşacak bir potansiyel olarak tanımlanmakla birlikte, gündelik sosyal hayatta yaşanan dinin bir takım yabancılaştırıcı işlevlerinden bahsetmek mümkündür. Bu açıdan biz, makalede, sosyolojik din ile yabancılaşma arasında pozitif ilişkiler olduğu tezini öne sürmekteyiz. Bu tez üç başlık altında denenmeye çalışılmıştır. Bunlar; fikri ve zihinsel yabancılaşma, Din kültüründe yabancılaşma ve gündelik ibadet ve pratiklerde yabancılaşma. Makalede yabancılaşma, daha çok insan ve hakikat arasındaki ilişkiler içerisinde analiz edilmiş ve nihayet belirli oranda bir yabancılaşma işaretlerinin varolduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Din, Yabancılaşma, Teorik Din, Sosyolojik Din, Kültür

* وهذه هي الترجمة العربية للدراسة بعنوان ""Din”dârâne Yabancılaşma" التي نشرت في العدد الثّالث من مجلة الإلهيات الأكاديمية. (مصطفى تكين، الاغتراب التديني (الديني)، الإلهيات الأكاديمية، ٢٠١٦، العدد: ٣، ص ٥٥-٦٦). من الواجب أن يستند في الإقتباس إلى المقالة التركية.

Religiously Alienation

Abstract

This article mentions the relations between religion and alienation with a facet; Does religion alienate humanbeing? We handle religion into two categories; theoretical and sociological religion. In general sense, religion is characterized as a potensial power for going beyond alienation. But it is possible to mention positive functions for religion in daily social life. We propose that there are positive corelations between sociological religion and alienation in this article. This thesis is tried in three categories; Intellectual and mental alienation, alienation in religious culture and alienation in daily social life. Alienation was analyzed within the relations between humanbeing and truth. At last, it is possible to mention alienation.

Keywords: Religion, Alienation, Theoretical Religion, Sociological Religion, Culture

يُعد كل من مفهوم الدين ومفهوم الاغتراب اللذين يشكلان موضوع المقال، سواء بذاتها أم بعلاقاتها الإيجابية.

والسلبية ميداناً خصباً لنقاشاتنا وأبحاثنا المستمرة في هذه الحياة. ولقد تحول الاغتراب مع مفاهيم أخرى مثل: ما بعد الحداثة وعالم الصور ومجتمع الاستهلاك، تحول اليوم إلى إشكالية جدية ومهمة، وذلك لأن تحليل مفهوم الاغتراب أصبح بالتدريج يستوجب تناول علاقاته وارتباطاته مع ميادين أخرى إلى جانب تناوله بذاته، فكلا الأمرين على القدر نفسه من الأهمية. ومن جانب آخر، فبينما يعقّد ويصعب ازديادُ عدد سكان المدن والتمدن وصناعة الثقافة وثقافة المشاهير أو الشهرة ووسائل الاتصال السريع من أمر تنمية الإنسان حتى لروحه وذاته وتلبية احتياجاتها، فإن انتشار العنف وانهيار الحالة النفسية وتحطم شبكة العلاقات التقليدية وازدياد حالات انفصام الشخصية يبرز لنا عنواناً عريضاً هو: الاغتراب.

يتأطر مقالنا هذا بدراسة سوسيولوجية العلاقة بين الدين والاغتراب؛ إذ مما لا شك فيه أن دراسة هذه العلاقة تحتم علينا التوقف على تأثيراتها المتبادلة بمظاهرها الاجتماعية إلى جانب تناول التأثير الصياغي والبنيوي الذي يمتلكه كل من المفهومين على الآخر. وأما في هذا المقال فإننا سوف نتجنب الخوض في النقاش بمثل هذا الإطار العام وسنحاول قدر الإمكان تضييق حدود تحليلنا، وعلى هذا فسوف نكتفي في هذا السياق بالقيام فقط بتحليل سوسيولوجي حول العوامل التغريبية للدين.

ونرى ضرورة إضافة أمرين آخرين بهدف إيضاح وتحرير ميدان البحث والنقاش. فكما هو معلوم أن هناك طروحات عدّة تبين التأثيرات السلبية والإيجابية التي يمتلكها الدين تجاه الاغتراب. فالمقالات اللاهوتية التي تكتب في هذا المجال تدخل إلى هذا النقاش أو الجدل من خلال اعتبار الدين عاملاً فعالاً في تجاوز

الاغتراب. وأما نحن فإننا نسعى هنا بالدخول في نقاش مغاير من خلال تناول الأبعاد التغريبية للدين. ونعتقد بأن النقاش الذي نخوضه واقعي وذو قيمة ومعنى في ظل الظروف الراهنة التي يمر فيه المسلمون بتحولات وتغييرات طائفية، وثقافية، واجتماعية، وسياسية.

إذاً؛ فما المضمون الذي نقصده بكلمة الدين عندما نتحدث عن البعد أو الجانب التغريبي للدين؟

يمكننا في هذا السياق، بغية جعل النقاش عملياً أكثر، التوقف على بعدين للدين.

أما الأول؛ فهو نظريات الدين. ونقصد بذلك حالة الخطاب القولي المجرد للدين.

وأما الثاني؛ فهو دخول نظريات الدين إلى حيز التطبيق العملي بتماسه مع المجتمع، حيث إن الدين هنا يكتسب شكلاً أو صيغة داخل مجتمع ما ويتنوع تطبيقياً. ولسوف يتم خلال تحليلنا الذي يتناول العلاقة بين الدين والاغتراب وبنسبة كبيرة استخدام مضامين الناحية الاجتماعية التطبيقية [1].

وبعد أن قمنا بهذا التوضيح حول تحديد جوانب مقالنا يمكننا التعريف بطرحنا أيضاً؛ فإنه يطال المفاهيم والممارسات الإسلامية التي رافقت ما شهدته أوساط المحافظين المتدينين اعتباراً من عام ١٩٨٠ من تحولات وازدياد لمستوى الرفاهية وارتفاع وتيرة الاصطفاف الطائفي وانتقالها من الموقع الثانوي والجانبي للحياة نحو المركز. فأحياناً تحدث لدى المسلمين خيبة أمل واقعية بشأن المزاعم أو الدعوات الدائرة حول الدين في إطار هذه المفاهيم والممارسات المنزلقة نحو ما يُعرف بالترف الفكري. وإن «الثقافة الدينية» والممارسات الطارئة أو المنتجة حديثاً تجلب معها نوعاً من الاغتراب. ومن ناحية أخرى يمكننا استعراض تحول الجماعات التي تعتبر الإسلام ديناً مثالياً إلى حالة من الراديكالية أو التطرف والوقوع في دائرة الاغتراب وذلك كإحدى نتائج انعدام العدالة والأمن والمساواة على نطاق واسع في العالم. والآن وقبل كل شيء سوف نلقي نظرة سريعة ومختصرة على مضامين مفهومي الاغتراب والدين وعلاقتهما المتبادلة بغية رسم إطار مفهومي.

أ) الاغتراب:

يتصدر مفهوم الاغتراب الموضوعات التي تدور حولها النقاشات في العصور الحديثة. ويُعد المضمون السلبي الذي تم إضفاؤه على هذا المفهوم سبباً لإعادة التفكير من جديد حول «الإنسان». وذلك لأنه يتضمن تحليلاً حول تحول الإنسان أو انسلاخه عن ذاته وأسباب ذلك. وفي هذا السياق يمكن تعريف الاغتراب قبل كل شيءٍ بأنه «كل شيءٍ يحول دون التقاء الإنسان مع ذاته»، أو «المسافة التي تفصل بينه وبين ذاته». وإن المسافة التي نتحدث عنها يمكن قراءتها بكونها مساراً اجتماعياً أو سياسياً أو ثقافياً يشكل عائقاً أمام رؤية الإنسان «لذاته»، وذلك أكثر من كونها واقعة مكانية. وعلى هذا فإن كافة العوائق التي تحول دون تمكن الإنسان من أن

(١) يمكن تسمية نظريات الدين وتطبيقاته العملية بالدين النظري والاجتماعي.

يكون «ذاته» هي عوامل تغريبية. فنتيجة لعدم تمكن الإنسان من الالتقاء مع حقيقة ذاته، وبسبب العوامل أو العناصر التي تعمل على الحلول محل هذه الحقيقة يظهر الإنسان ككائن متحول أو منسلخ عن ذاته وربما متقمص لذات أخرى.

عند الحديث عن الاغتراب يتبادر إلى ذهننا اسمان مهمان لا بد من ذكرهما في هذا المجال. أما الأول فهو هيغل Hegel. الذي ينطلق في نظريته من التمييز بين الطبيعة والثقافة. فهو يقدم الطبيعة على الثقافة، ويقول إن الإنسان قد أسس عالماً ثانياً مغايراً لعالم الطبيعة. فوفقاً لرأي هيغل هناك عالمان من حيث الوعي العام، وهما عالم الطبيعة وعالم الروح «الروحي». فالعالم الروحي هو العالم الذي أحدثه الإنسان، وهو عالم روحي بغض النظر عن تصميمه الإلهي. وهو يتحقق في الإنسان ويظهر للوجود من قبله [٢].

يصف هيغل الاغتراب في كتابه «ظواهرية الروح» بأنه مرحلة ضرورية تضطر الروح لعبورها لتتمكن من تأسيس فرديتها الخاصة وتكوين شخصيتها الجوهرية، ولكنها واجبة التجاوز، فهي مؤقتة [٣].

ويُفهم من ذلك أن الإنسان وفقاً لرأي هيغل بإمكانه التجاوز أو التغلب على الاغتراب بقدر تمكنه ونجاحه في تجاوز هذه المرحلة الضرورية وإقامة العلاقة من جديد مع مرحلة الطبيعة. فهيغل يلفت النظر هنا إلى العقبة التي شكلتها ثقافة الإنسان بين ذاته وبين عالم الطبيعة.

وأما الاسم الثاني فهو كارل ماركس. إذ يحلل ماركس الاغتراب من خلال مفهوم «العمل»؛ حيث إن المشكلة الأساسية تتمثل في ظهور قوة العمل الجماهيرية الجماعية من جهة، ومن جهة أخرى في تحولها إلى سلعة. فوفقاً لرأي ماركس فالشيء الذي ينتجه العمل أي «الناتج» يظهر كشيءٍ غريب تجاه العمل وكقوة مستقلة عن العمل والمنتج. فنتاج العمل يصبح عملاً متحولاً إلى مادة، وبتحول المقابل (الأجرة) إلى مادة أدى إلى فقدان حقيقته بالنسبة للعمال ثم عبودية للمادة ورغبة في التملك الأمر الذي تسبب في ظهور الاغتراب الذاتي [٤].. إن ما يحدث هنا من تحول لعمل والسلعة المُنتَجة إلى قوة مستقلة عن المنتج يشكل مشكلة ذات خطورة وأهمية. فحسب وجهة نظر ماركس «أصبح امتلاك الأشياء اغتراباً جدياً بحيث إنه كلما زاد إنتاج العامل من الأشياء قلت الأشياء التي يملكها، وزاد وقوعه تحت سيطرة وسيادة إنتاجه ورأس ماله.

إن كل هذه النتائج تدخل ضمن التعريف الآتي: إن علاقة العامل مع نتاج عمله الذاتي «الشخصي» كعلاقته مع شيءٍ غريب. وإذا ما انطلقنا من هذه المقدمة يتبين بأنه كلما زاد العامل من اجتهاده في عمله وبذل نفسه ازداد العالم المغترب المتشيء الذي يخلقه قوةً ضده، وكلما أصبح هو وعالمه الداخلي أكثر فقراً قلت الأشياء

(٢) هيغل، العقل في التاريخ، ترجمة: أوناي سوزر، ط ٢، إسطنبول، منشورات كاباجي، ٢٠٠٣، صـ ٥٥.

(٣) تمل دميرر – سيبل أوزبودون، الاغتراب، أنقرة، منشورات أوتكي، ١٩٩٩، صـ ١٢.

(٤) كارل ماركس، مخطوطات ١٨٤٤، ترجمة: مراد بلغه، ط ٢، إسطنبول، منشورات بيريكيم، ٢٠٠٣، صـ ٧٥.

العائدة إليه. وذلك تماماً كما هو الحال في الدين. إذ كلما بذل الإنسان لإلهه أشياءً أكثر بقي له أقل... أي إن الحياة التي منحها العامل للأشياء تواجهه كشيءٍ عدو وغريب» (٥). وكنتيجة طبيعية لكل ذلك يخرج نشاط المنتج من كونه لذاته «نفسه» وعلى هذا فإن الشخص يفقد هويته الذاتية (٦).

إن مفهوم الطبيعة أو الفطرة البشرية تتصدر بصورة حتمية مقاربات هيغل وماركس للاغتراب. وذلك لأن اغتراب الإنسان، سواء في تقسيم هيغل للعالم إلى طبيعي وروحي أم في تحليل ماركس الذي يتم من خلال العمل «الجهد»، يتحقق في المسافة التي تفصل بين الإنسان والطبيعة. يتم تعريف الطبيعة هنا على أنها أنقى حالة إنسانية. وحسب قناعتنا فإن الاهتمام بمفهوم «الطبيعة» في الغرب يشير إلى ناحيتين.

الناحية الأولى تمثل اعتراضاً، مع الدخول إلى عصر الحداثة التي تولي الأولوية لكبح جماح الرغبات والطموحات الإنسانية من أجل تمكين المسيحية من تنمية وتطوير الإنسان ليكون - إن جاز التعبير- إنساناً كاملاً.

والناحية الثانية هي إعادة تكوين وجهة النظر المؤمنة بالإنسانية وجعل الأولوية للنظرة المتجهة إلى الطبيعة. إذ تُعد نقطة بداية جيدة في سياق الاعتماد على المشاهدة والتجربة ضد وجهة نظر دين الوحي. إلا أن استخدام مفهوم الطبيعة «وبالأخص طبيعة الإنسان» في الغرب يشمل دائرة واسعة من متطلبات ورغبات الإنسان النابعة من ذاته البشرية دون تمييز بين «الفجور» و«التقوى» [سورة الشمس: ٨]. وفي هذه النقطة يمكن الحديث عن حصول تمايز أو اختلاف بين مفهوم «الفطرة» والطبيعة.

إن الأمر الأساسي الذي ينبغي وضعه تحت المجهر هو تحول المنتجات التي يوجدها الإنسان - بما في ذلك الثقافة - إلى عامل يغربه عن ذاته؛ أي تحولها إلى عنصر يفصل بينه وبين ذاته.

يجري العمل على تلبية الاحتياجات الأساسية للإنسان بشكل ما ضمن نطاق الحياة اليومية. وبهذا المعنى فإن الأشياء - التي هي عبارة عن وسائل ضرورية لتأمين استمرارية حياة الإنسان وتسهيلها - عندما تتحول بعد مدة من الزمن بحد ذاتها إلى أهداف لحياة الإنسان، وتبعد الشخص عن هدف تحقيق حياة مطورة للإمكانات والطاقات البشرية فإنها تحمل طبيعة أو صفة تغريبية. فمثلاً؛ يُعد المسكن حاجة إنسانية أساسية، لكن إدخال الإنسان لسنوات حياته المستقبلية تحت وطأة الرهون، واللجوء إلى قروض طويلة الأجل في سبيل تلبية حاجة المسكن قد يغرب عمل الشخص وحياته عن نفسه. وكذلك فإن الأشياء المنزلية في البيت ينبغي في الأصل أن تكون وسيلة لتسهيل حياة الإنسان، ولكنها يمكن أن تتحول في المجتمع الاستهلاكي إلى أهداف

(٥) المرجع السابق صـ ٧٥ - ٧٦.
(٦) المرجع السابق صـ ٧٨ - ٧٩.

بذاتها حيث تستوجب تبديلها باستمرار ودفع الإنسان إلى العمل من أجلها. وهكذا فإن ما ينتجه الإنسان من ثقافة، وأنماط سلوك، من أجل تلبية حاجاته الأساسية في الحياة اليومية تتحول إلى عامل تغريبي. وفي هذا الصدد لا بد أن نقول إن هيغل وماركس قد تناولا المسألة من جانب مهم.

ب) الدين والاغتراب:

لم يوجد الإنسان في هذه الدنيا بإرادته الشخصية. وإنه بطبيعة الحال مع وعيه الأول سوف يطرح أسئلة حول نفسه والعالم الذي وُجد بداخله. وإن الأسئلة التي يطرحها الإنسان نتيجة مواجهته مع نفسه والدنيا تدور حول البحث عن الغاية والمغزى. وهذه الأسئلة أو الحالة تشبه تماماً ما يحدث لأحدنا عندما يوجد لأول مرة في مكان لا يعرفه، فيبدأ بمحاولة التعرف على المكان والبحث عن سبب وجوده، وما يترافق مع ذلك من تنامي مشاعر القلق والتوتر حول الأحداث المحتملة التي يمكن أن يواجهها.

إن مسائل كيفية القدوم إلى الدنيا وسببه وغاية الحياة وما بعد الموت تشكل مصدر قلق وانشغال لبال الناس جميعاً بقدر اهتمامهم بها. ولا شك أن الفرد يودّ معرفة هذه المسائل والتوصل إلى معانيها وفهمها؛ إلا أن النتيجة التي تتوصل إليها أفكاره حول «نفسه» و«العالم» أو الدنيا لن تكوّن معلومات كافية محيطة بكل شيءٍ حول الدنيا ونفسه لكونه كائناً محدوداً. وبالطبع فإن الإنسان لن يتخلى عن محاولته وسعيه لمعرفة هذه المسائل التي تقلقه، إلا أنه في كل مرة سوف يتوقف مصطدماً بحدود قوته المحدودة. ومن جانب آخر: إن المعلومات والتجارب والمحاكمات المطورة بالعمليات الداخلية من أجل فهم حقيقة الدنيا والذات يمكن إعادة اختبارها وتجربتها داخل الحياة. أما الهدف الوحيد لمعرفة الفرد لذاته أو فهمه هو تجاوز الاغتراب والتغلب عليه، وأما عدم تمكنه من التعرف على ذاته وعلى الدنيا بحقيقتها فهو مظهر من مظاهر الاغتراب. وذلك لأن التخبط بشأن «الحقيقة» أو «الانحراف عنها يعمق الاغتراب» (٧).

ويُفهم مما تقدم أن المشكلة الأساسية من ناحية الاغتراب هي عدم تمكن الإنسان من إنشاء علاقة صحيحة سليمة مع الحقيقة المتعلقة بنفسه وبالدنيا وبالمسائل التي أشرنا إليها آنفاً؛ مثل المكان الذي جاء إليه وسبب الحياة وأحوال ما بعد الموت.

لقد طرحت الأيديولوجيات والفلسفات والأديان الكثير من الآراء ووجهات النظر المختلفة حول ماهية الإنسان ووجوده في الدنيا؛ أي حول حقيقة ذاته. وتدور آراء الأيديولوجيات والفلسفات حول تعريف الإنسان ضمن حدود الدنيا، ولأنها لا تمتلك آراء وأفكاراً حول الميتافيزيقيا والحياة الأخرى فإن مفاهيم الحقيقة

---

(٧) مصطفى تكين Mustafa Tekin، «الاغتراب بين الإلحاد والإيمان- أين نلتقي؟»، بيريكيم Birikim، S. 320، st، عدد: ٣٢٠، ٢٠١٥، صـ ٩٤.

لديها أيضاً محدودة بحدود الدنيا. ولعل التي قدمت للإنسان إضاءات وتوضيحات أكثر إحاطة وشمولاً في موضوع الحقيقة هي الأديان. وذلك لأن الأديان تحاول الإجابة على أسئلة الإنسان الأساسية التي هي: من أين جاء؟ ولماذا يحيا؟

أي ما الغاية من الحياة؟ وما حقيقة ما بعد الموت؟ [٨] وهكذا يزيل إشكالات الفهم والمعرفة التي تشغل عقله وفكره بشأن هذه المسائل. وفي هذه النقطة بالضبط تشكل الأديان الإمكانية والفرصة الأكثر أهمية في مسألة سعي الإنسان ومحاولته التغلب على الاغتراب. وبإمكاننا القول هنا إن إرسال الأنبياء إلى الأمم والمجتمعات أيضاً له مدلول وهدف من ناحية حمل الإنسان على مواجهة هويته وجهاً للوجه.

إن الوجود في الدنيا والحياة القائمة فيها تلعب دوراً في خلق عوامل تبعد الإنسان عن هدفه أو غايته النهائية. فالدنيا في الواقع هي فرصة مهمة للإنسان من أجل التحضير لحياة أبدية. إلا أن تحول الدنيا إلى هدف وغاية أساسية بحد ذاتها يشكل بعداً مهماً لاغتراب الإنسان. وقد أشارت المقاربات والاتجاهات التصوفية بكثرة إلى هذه الحالة، وبشكل خاص فلسفة وحدة الوجود؛ حيث يلاحظ بشكل واضح جنوح الإنسان نحو الاغتراب وارتباطه به نتيجة الموقف السلبي الذي يتشكل في هذه الفلسفة تجاه الدنيا. فترى هذه الفلسفة "أن الإنسان الذي جاء إلى هذه الدنيا منفصلاً عن كله يعيش في الدنيا حالة حسرة وشوق، ويرغب بشدة في اللقاء بكله والفناء فيه والبقاء معه. وهذه الحالة، أي الفراق، تخلق إحساساً وشعوراً اغترابياً بين جوانح الإنسان. ومن جانب آخر فإن الوجود في الدنيا في سياق عدِّه فراقاً يعبر بطبيعة الحال عن حالة اغتراب. وبينما تؤمن هذه الحالة للإنسان التركيز من جديد على ماهيته، فإنها في الوقت ذاته تقوده إلى طريق التغرب عن الدنيا. وبناء عليه فإن الشيء الذي يوصي به أو يقدمه التصوف بشكل عام، وتصوف مولانا جلال الدين الرومي بشكل خاص، للإنسان لمواجهة الإحساس الاغترابي الذي هيمن عليه ابتداء من قدومه إلى هذه الدنيا هو التغرب عن الدنيا الغريبة عن الإنسان والتي من المحتمل أن تصيبه بحالة الاغتراب [٩].

وهنا ندع جانباً مناقشة مسألة نجاح أو عدم نجاح الفكر التصوفي في تأسيسه علاقة سليمة مع الدنيا، ونذكر بتأكيدات التصوف حول مسألة إمكانية تحول الدنيا لحاجز مهم يفصل بين الإنسان والحقيقة. وبالإضافة إلى ذلك نبين إضفاء مفهوم أو نظرية «التغرب عن الدنيا» التي جاء بها التصوف معنًى إيجابياً على الاغتراب، إضافة إلى إمكانية خلقها فرص التقاء الإنسان مع ذاته من جديد.

ومن جهة أخرى فقد أوضحنا إمكانية تحول المنتوجات الثقافية والتكنولوجية وغيرها التي يوجدها الإنسان في الدنيا إلى عوامل تبعده عن حقيقة ذاته فتصبح سبباً من أسباب الاغتراب. عندما توصي الأديان

(٨) جين شيفلير، «ظاهرة الدين»، ترجمة، محمد آيدن، قونيا، منشورات علوم الدين دين بيليملر، ١٩٩٣، صـ ١٠-١١.
(٩) مصطفى تكين، «الدين والاغتراب لدى مولانا جلال الدين الرومي»، مجلة كلية الإلهيات، عدد ١، ملاطيا، ٢٠١٠، ١/ ١١١.

بحياة متسمة بالصفاء والبساطة بشكل عام فإن ما تود تحقيقه بنسبة كبيرة هو عدم فقدان الإنسان لحقيقة ذاته. إن هذه المنتوجات التي وصفها هيغل بالروحية والمتشكلة من قبل الإنسان تُكون تراكماً هائلاً في التاريخ، ويُمكن أن يُسحق الإنسان تحت ثقل هذه التراكمات ويفقد ذاته، ويمكن القول إن للأديان وظائف تذكيرية في هذه النقطة بالتحديد، وإن الأديان ولاسيما الدين الإسلامي ومن الناحية النظرية منه تحديداً يمكن أن تكون سداً منيعاً أمام اغتراب الإنسان، وإنها أتاحت فرصاً لالتقائه مع ذاته، وأحاطت بالإنسان ككل، وجعلته قريباً إلى الحقيقة إلا أن كل هذه الامور ترينا أهدافاً ومثاليات الأديان وبخاصة الدين الإسلامي. ولكن دراسة علاقات المسلمين مع الاغتراب في الحياة اليومية تُعد بعداً آخر للمسألة. وإننا من الآن فصاعداً سوف نحاول التحليل والبحث فيما إذا كانت مفاهيم المسلمين الإسلامية تولد الاغتراب أم لا. وذلك من زوايا مختلفة.

جـ) الدور التغريبي للدين:

كما ذكرنا آنفاً أننا سوف نحاول دراسة الفرضية القائلة: إن بعض مفاهيم الإسلام وممارساته العملية التي ظهرت إلى الوجود تشكل سبباً للاغتراب. ونود القيام بذلك تحت ثلاثة عناوين رئيسة:

١ - الاغتراب الذهني والفكري:

إذا تطلب الأمر منا ذكر مفهوم يحمل أهمية مركزية بالنسبة للإنسان فلا بد بكل الأحوال من التعبير عنه بـ "الحقيقة". فبينما تحمل الحقيقة من جهة معاني قريبة من كلمة "الحق" التي تشير إلى الله تعالى، فإنها من جهة أخرى تحمل مضامين أخرى مثل: مطابقة الأصل والأساس والواقع.

إن هناك علاقة حتمية بين الله كحق لا شك فيه وبين الحقيقة المطابقة للواقع. فقبل كل شيء هناك حقيقة وواقعية للأشياء، وإن الإنسان يتصور ذاته وهذه الأشياء بشكل ما إلا أن نتيجة كل تصور مشكوك بمطابقتها لحقيقة المعلومة المتشكلة، وهذا الأمر هو حالة نابعة من الضعف والنقص الموجود في الإنسان، ومن واقع الأشياء ومنظرها ومشهدها أيضاً. وأما حقيقة الأشياء فعند الله تعالى، وعليه فإن الإنسان على المستوى الأفقي يتحدث عن المظاهر والانعكاسات المختلفة للحقيقة، وفي الأصل يقلص المسافة التي بينه وبين نفسه من خلال السعي لإدراك حقيقة ذاته والأشياء. وهنا يكون الشيء المنتظر من الإنسان بالدرجة الأولى هو البحث عن الشيء المطابق للحقيقة. وأما انعكاس هذا على المستوى الاجتماعي فليس محاولة إثبات الإنسان أحقية أفكاره ومعتقداته وتصرفاته في الحياة اليومية وفي علاقاته مع الإله والإنسان والمحيط وفي أفعاله، وإنما على العكس من ذلك وهو عدم التهاون مع الباطل والخطأ، والتسليم لصاحب الحقيقة في الأحوال التي يظهر فيها عدم أحقيته.

إن المشكلة الأولى التي تبدو في هذه النقطة هي اعتبار تصوراته الدينية هي الأصح وعدم الاكتراث بأخطاء المسلمين. فالإسلام بالنسبة للمؤمنين به دلالة وتعبير عن حقيقة ما، ولفت للأنظار أو إشارة إلى الحقيقة

الدائرة حول علاقة الإله مع الإنسان، والإنسان مع الإنسان، والإنسان مع الطبيعة أو البيئة المحيطة به. إلا أن جنوح المسلمين إجمالاً نحو الدخول ضمن سياج إسلام مقولب ونمطي أكثر من البحث عن «الحقيقة»، والذي يؤدي بالنتيجة إلى تقديم هذه المفاهيم على الحقيقة، يظهر لنا احتمالية تحول مفهوم الإسلام بحد ذاته وبشكل خاص على المستوى الذهني والفكري إلى عامل تغريبي، وتشكيله لحد أو حاجز فاصل بين الإنسان والحقيقة. إن التوقف على عدة انعكاسات لهذه المشكلة قد يساعدنا في توضيح وشرح المسألة بشكل أفضل.

الانعكاس الأول: إذا ما اعتبرنا الإنسان، بوصفه فاعلاً والنصوص الدينية بوصفها مفعولاً به، إذا ما اعتبرناهما بعدين في مسألة تكوُّن مفاهيم الإسلام والمعارف التي تدور حولها، فلا بد لنا من الإقرار بأن نشاط الاجتهاد له الدور الأبرز والمتصدر في محاولتنا لتكوين معنى سليم لأمرين خطيرين ومهمين مثل فهم وتصور عبارات النص بالذات وكذلك الإنسان الفاعل، ومن ثمّ التوصل إلى الحقيقة. وهذا يعني أن الأفهام والتصورات والاستنباطات ليست مطلقة، والنتيجة هي أن يكون الإنسان خلال سعيه للتوصل إلى الحقيقة في حالة بحث وتجديد وتطوير مستمر لنفسه.

إن حالة الجمود التي تسود العالم الإسلامي نابعة نوعاً ما من الثبات؛ والحاصل تقليص الحقيقة وحصرها بحالة ظرفية معينة، والحق أننا نرى هذا ضمن المدافعات عن الفهم لجامد للإسلام الذي ينتشر في المجتمعات المسلمة.

إن هذه الحالة التي تُعد بالدرجة الاولى ضعفاً ذهنياً تحدث شرخاً كبيراً بين الإنسان والحقيقة باستنساخ فهم للإسلام مقيدٍ بمكان وزمان ما، وكذلك ثقافة وتاريخ ذلك المكان والزمان؛ وبينما ينبغي أن تكون هذه المدافعات عاملاً شارحاً ومفسراً للدين فإنها تتحول بفهم قاصر وضيق إلى مصدر للابتعاد عن الحقيقة.

إن التأملات والمطالب التي ينبغي على المسلمين القيام بها وتحقيقها بمصداقيّة وإخلاص، مثل التواجه مع الحقيقة والسعي في طلبها، يمكن على أية حال أن تترك مكانها المدافع عن جملة من المفاهيم الإسلامية الضيقة. وفي الواقع ينبغي أن يكون بحث المؤمن المستمر دائراً حول حقيقة الأشياء، وهذا الأمر يستلزم توفر موقف عقلي أو ذهني محترم للحقيقة ومطالب بها.

يعاني العالم الإسلامي من مشكلات ومعضلات جدية في هذا الموضوع. فمظاهر الضعف التي يمكن أن نلاحظها في الحياة اليومية من حالات الخداع والاحتيال والغش والهوس بالمادة والغفلة، وخاصة في مجال احترام ومراعاة حقوق الله والإنسان والبيئة، تتجلى على شكل حواجز أو مسافات تفصل بين الشخص والحقيقة. والأهم والأخطر من ذلك هو احتمالية أو إمكانية الاستخدام الخاطئ للخطاب الديني لتوليد حالة من المشروعية لهذه المسافة التي تفصل بين الشخص والحقيقة بالاعتماد على الخطاب الديني. وفي هذا الإطار

يُعدُّ عدم إحقاق العدالة (أي وضع الأشياء في أماكنها) مرتبطاً بالدرجة الأولى بالابتعاد عن الحقيقة. ونعتقد أن هذا الأمر مشكلة عقلية «ذهنية» وفكرية قبل كل شيء.

أما المشكلة الثانية المرتبطة بالاغتراب الذهني والفكري فهي العلاقات التي أقامها المسلمون مع الأدوات والوسائل الدنيوية وبشكل خاص مع السلطة، وما جلبته هذه العلاقات من تحولات ذهنية.

إن شأن الدين الإسلامي هو كشأن كافة الأديان الأخرى يطلب من المؤمنين اتخاذ مواقف محددة تجاه الحياة والأحداث والوقائع وينتظر منهم الالتزام بذلك. وانطلاقاً من هذا فإنه يوصي بإقامة علاقة بنمط معين مع الهيئات كافة والأشياء المحيطة بالإنسان. ووفقاً لهذا المفهوم فعندما تقام كل علاقة ضمن الإطار المعين لها فإنها تعمل على إنضاج الإنسان وتضمن له أن يكون ذاته.

وينبغي أن نوضح هنا أن المقصود بالسلطة التي ذكرناها هنا ليس فقط السلطة الحاكمة المركزية، وإنما يضاف إليها مختلف أصناف السلطة الموجودة في المجتمع ومستوياتها وذلك بالمفهوم الفوكولتي.

إن وجود المسلم في الحياة الدنيا يحمله مسؤولية، ويطلب منه توجيه آليات القوة أو أدواتها التي يمتلكها كالنقود والسلطة والمكانة والمنصب وغيرها لإقامة العدالة كإحدى موجبات هذه المسؤولية. فالخصائص التحويلية لآليات القوة والموجودة في الوقت نفسه في طبيعتها يمكن أن تجلب مع مرور الوقت أحقية كون القوة هي في المركز وليست «الحقيقة». ويمكن أن يقوم انحراف أو فساد القوة في مختلف مستويات السلطة بوظيفة تغريبية.

لقد شهدت الطبقة أو الزمرة التي سميت بالطبقة المتدينة التركية نقلة نوعية اعتباراً من عام ١٩٨٠ وإلى اليوم، إذ انتقلت من الموقع الثانوي إلى المركزي، وارتقت من التصنيفات الدنيا إلى الوسطى والعليا. وقد ظهرت انعكاسات لهذه الحالة في الكثير من الميادين الاقتصادية والسياسية والاجتماعية. وقد أحدثت جملة من الممارسات والتطبيقات، مثل فقدان القيم في داخل العائلة والتحول إلى الفردية، وازدياد الهوة بين الطبقات، وضياع مضمون الحجاب، وتسارع عملية الدنيوية «أو التحول إلى التعلق بالدنيا»، أحدثت تحولاً كبيراً لعالم العقل «الذهن» لدى المسلمين. وأما أساس المشكلة فهو يتمثل بإقدام الإنسان على تأسيس علاقة جديدة بين الدنيا وبين الله بهذه العقلية المتحولة إذ يبدأ الاغتراب في هذه النقطة بالضبط. وإن الجانب الملفت والمثير للاهتمام هو إمكانية عثور اغتراب الذهن والوضع هذا على مشروعيته من جديد ومن داخل الدين. وهكذا بإمكانه أن يؤدي إلى إبعاد المسلم عن الحقيقة مستمداً شواهده ومؤيداته من التفسيرات الدينية. وإذا أردنا هنا التحدث عن بعض المفاهيم أو التصورات الإسلامية مستخدمين تعبيرات ماركس نقول: إن التغطية على الحقيقة يمكن أن تقوم بحد ذاتها بوظيفة تغريبية. وإن دورة التحول تغيب الإنسان في كثير من الأحيان عن إدراك أزمة الوضع أو الذهنية التي يعاني منها.

ومن المشكلات الأخرى: إضفاء السلطة المختلفة الشرعية على مختلف أعمالها وإجراءاتها وإظهارها بمظهر الحق باسم الدين. فهذا الأمر أيضاً من شأنه تغريب عقل المسلم عن الحقيقة. ومن الوارد أن يجلب من كان مضطهداً ويعاني من التهميش الاقتصادي والثقافي والاجتماعي والسياسي عند انتقاله إلى المركز وصناعة القرار نمطاً مثل إضفاء المشروعية على القوة. ويمكننا ملاحظة هذا الأمر بكل وضوح في التوجهات التشريعية؟ وفهم مستويات السلطة المختلفة وخاصة لدى الجماعات الدينية. وتبدو أهمية هذا الأمر في سياق إظهار القوة لطبيعتها التحويلية ونقاط ضعفها المطالبة بالحقيقة.

٢- الاغتراب في «الثقافة الدينية»:

إن كل دين بعد تماسه مع المجتمع ضمن ظروف ولادته يتحول إلى طبيعة مؤسسية، ثم بعد ذلك ينتشر ويلتقي مع ثقافات مختلفة ويصبح جزءاً من تفاعلاتها. وقد شهد الإسلام أيضاً هذه العملية بعد نزوله في المجتمع العربي. وفي الوضع الراهن الذي وصلنا إليه اليوم يمارس المسلمون في شتى بقاع الأرض المختلفة الإسلام من خلال عناصر ثقافية متنوعة ومختلفة. ومن جهة أخرى فقد أجريت العديد من الأبحاث والدراسات العلمية بشأن فهم الدين في السياق التاريخي، وأصبحنا نمتلك اليوم ثروة علمية هائلة.

لقد مرت مرحلة زمنية طويلة جداً متمثلة بألف وأربعمئة سنة على الثقافة الدينية للمسلمين اليوم جالبة معها مفاهيم وتصورات كثيرة للإسلام. ومما لا شك فيه أن هذا الأمر كما يتضمن بالنسبة للمجتمع عوامل إيجابية، فإنه وبالقدر ذاته يحتوي على نتائج سلبية. ويأتي الاغتراب في مقدمة هذه السلبيات.

نريد أن نتناول هنا ثلاثة أبعاد مختلفة للمشكلة المتعلقة بالموضوع. الأول، كما ذكرنا في الأعلى أيضاً، هو الدين ووضع الثقافة والأعراف والتقاليد مع التفسيرات العائدة إليه.

يستوعب الإنسان ويتشرب ثقافة المجتمع الذي يولد فيه ضمن عملية تنشئة اجتماعية، وإنه بالأساس يتعلم الكثير من الامور والمسائل الخاصة بالدين ضمن هذه القوالب الثقافية. ويمكننا القول إن هناك شرائح واسعة في المجتمع تتبنى المعلومات والقوالب والصور التي تلقتها وتعلمتها مع ضمن عملية التثقيف الحياتية وتعتبرها صائبة بشكل قطعي طوال حياتها دون التوقف عليها وإجراء محاكمة فكرية وعقلية لها. وهكذا فإن مثل هذه الأعراف والتقاليد والثقافة قد تشكل عائقاً أمام فهم الإنسان للإسلام والحقيقة. ويمكن أن نوضح هذا الأمر من خلال مثال تشبيهي متمثل بكرة الثلج؛ فعندما ندحرج كرة ثلجية صغيرة صنعناها بأيدينا من أعلى قمة جبلية نحو الأسفل، فإنها سوف تتحول إلى كتلة هائلة عندما تصل إلى الأرض. فكذلك الحقيقة إذ هي جوهرية وصغيرة وصافية، وأما ما نراه من الكتلة الكبيرة فهي عبارة عن تراكم التاريخ والثقافة والتقاليد عليها. وبسبب هذا التراكم والاختلاط تزداد المسافة بعداً عن الحقيقة. والأهم والأخطر من ذلك هو اكتساب هذه الثقافة والتقاليد صفة دينية بطريقة غريبة، وتشكيلها هالة من القداسة حول الحقيقة، ومن ثمّ إمكانية تحولها

إلى جدار شاهق يعيق الوصول إليها. فالوضعية التي تتمتع بها الثقافة والتقاليد داخل المجتمع تتساوى تقريباً مع الحقيقة وتكتسب صفة دينية تدعو للاستغراب والتعجب.

ومن ناحية أخرى إن احتلال التفسيرات والشروحات المتعلقة بالدين مكانة متقدمة على الدين، ومن ثمّ إعاقتها للعمليات والدراسات التجديدية يؤدي إلى ثبات التفاسير والتحول إلى حالة دوغماتية تأخذ مكان «الحقيقة». وفي الوقع عندما يجري التطرق إلى الفكر الإسلامي فينبغي حتماً التحدث عن تراكم هائل. فيمكن البحث أو التحدث عن العديد من أنماط وأشكال التفاسير والأفهام التي تدور حول الإسلام؛ مثل أسلوب الغزالي وابن رشد وابن تيمية وفضل الرحمن وأسلوب الناصري والإقبالي. لا شك أن هذه التفاسير تقدم إسهامات على طريق السير إلى الحقيقة وفهم الإسلام، إلا أن مساواة أي من هذه الأنماط أو الاتجاهات بالإسلام، أو الاكتفاء بأي واحد منها والتعلق به والبقاء في فلكه يُعد محاولة لفهم أمر عام وعالمي من خلال أمر ضيق ومحدود. وإن من شأن محاولة تعريف وفهم الأمر العالمي العام ضمن دائرة هذه الحدود الضيقة أن توجد هوة ومسافة كبيرة بين الإنسان وبين الحقيقة. وعلاوة على ذلك فإن مواجهة الاعتراضات على هذا النوع التضييقي من التفاسير الدينية بآلية التكفير تقصي الحقيقة وتعطي للدوغماتية مكانة مركزية.

أما البعد الثاني والمرتبط بهذه المسائل أو المشكلات التي تحدثنا عنها فهو مساواة جملة التفاسير الدائرة حول الدين في فترة زمنية وتاريخية معينة، أو الحلول المبتكرة لجملة من المسائل ضمن هذه الفترة بالدين ذاته، والإصرار على التمسك بهذه المساواة والمماثلة حتى بعد ابتعاد هذه التفاسير أو الحلول عن طبيعة كونها حلولاً، وفقدانها لقدرتها على مواجهة المشاكل المعاصرة. ونطلق على هذا الأمر تسمية أو مصطلح «التماثلية الاختزالية». وإن المقصود بهذا المصطلح هو: تحول الصيغ أو التراكيب الشكلية التي تتكون في فترة زمنية معينة لتحقيق إحدى الغايات الأساسية للدين، بشأن مسألة أو موضوعٍ ما إلى غاية أساسية في فترات لاحقة، ونسيان المقصد الأول. نسميها اختزالية لأنها تختزل الغاية الأساسية في الشكل. في حين أن تلك الصيغ الشكلية هي أجوبة لجملة من المسائل التي طرأت في مرحلة زمنية معينة. وهي تماثلية لأنها تماثل الشكل مع الغاية والمقصد. وتؤدي هذه الحالة في المستقبل إلى تحول التقاليد والأعراف والأشكال والصيغ المستحدثة باسم الدين لحمل ثقيل على كاهل الإنسان. لا ريب أن تكون الصيغ والأنماط الشكلية أمر لا مفر منه في حياة المجتمعات خلال مسيرتها التاريخية. إلا أن المشكلة تكمن في تحول هذه الأشكال والصيغ بشكل تدريجي إلى عناصر رئيسية حاسمة وحلولها محل الحقيقة.

ومن المشكلات الأخرى أيضاً، هو الاغتراب الذي جلبته الطرق والجماعات التي تشكلت عبر التاريخ الإسلامي والثقافة التي أنتجتها. ويمكننا تناول هذا الموضوع ببعدين: الأول: إن وضع الطرق والجماعات الموجودة في المجتمع نفسها بمقام «الطريق المؤدي إلى الإسلام» يُعد مشكلة مهمة وخطيرة. ففي الحقيقة ينبغي

النظر إليها على أنها تفسير أو إغناء للإسلام، إلا أنّ ما يُكوّن الإشكالية هو المواقف الإقصائية والحصرية التي تقدمها هذه الكيانات. ومن جهة أخرى فإن المواقف وأنماط السلوك المقولبة للثقافة المتكونة داخل هذه المجموعات تؤدي في غالب الأحيان إلى ضياع مقصد الدين وغايته، وانسداد آفاق الحقيقة. وإن الواجبات التي يتم تكليف أعضاء الجماعة والمنتسبين إليها بها، والطقوس التي تتم ممارستها داخلها تخلق في بعض الأحيان حالة اضطراب وتخبط في الهدف. ومن جانب آخر فإن احتمالية ابتعاد منصب القيادة عن الطبيعة الإرشادية وإنتاجه لاحتكار وهيمنة دينية تؤدي إلى اختفاء البحث عن الحقيقة في حدود الجماعة والقيادة.

وأما البعد الثاني فهو صعود الحركات السلفية الجديدة مثل «داعش» وما تقوم به من أعمال باسم الإسلام. فما تقوم به هذه الكيانات المتشكلة بتأثير قوي بجملة من العوامل الاقتصادية والاجتماعية والسياسية، من تحويل للإسلام إلى حالة من العنف المطلق يحمل بالأصل أهمية في سياق إظهار أبعاد الاغتراب. وذلك لأن ما تقوم به هذه الجماعات هو تحويل الإسلام الذي يهدف بالأساس إلى «الإحياء» إلى آلية لسحق الإنسان. وبالإضافة إلى ذلك فإن الخطاب التكفيري يعمق بالتدريج أبعاد الاغتراب في إطار المشروعية الدينية التي يوجدها. وإن هذه الكيانات التي تبدو وكأنها تقدم طوق نجاة للشعوب المسلمة التي تعاني من الاستعمار والاضطهاد في ظل مغامرة التحديث والمعاصرة تعاني في الواقع من مشاكل مع التقاليد والثقافة والإنسان وحتى مع الإله؛ ومن ثمّ مع الحقيقة. وهذا الأمر حقيقة بينة.

لقد أشرنا تحت هذا العنوان إلى الأبعاد التغريبية للثقافة التي ينتجها المجتمع، وبشكل خاص الثقافة التي تحمل طابعاً دينياً. وينبغي أن نبين الامر الآتي: وهو أن إنتاج الثقافة أمر لا مفر منه بالنسبة للمجتمعات. وقد أشار هيغل إلى هذا الأمر أيضاً. إلا أن المشكلة تتجلى في نقاط الضعف التي تظهر في موضوع إخضاع الثقافة المنتجة للمحاكمة والدراسة والتدقيق المستمر. وفي هذه الحالة تتحول الثقافة إلى عائق بين الإنسان والحقيقة لا يمكن تجاوزه. وعلاوة على ذلك، إذا ما أضفيت عليها مشروعية دينية، فإن وظيفة الدين التي يجب أن تكون مشرَعة مفتوحة الآفاق تتحول إلى عامل تغريبي.

٣- الاغتراب في الممارسات اليومية:

للدين تأثيرات ذات أبعاد كثيرة على حياة الإنسان. وكما أن هذه الحالة نابعة من الطبيعة أو الخصوصية الشمولية للدين، فإنها كذلك مرتبطة ببحث الإنسان عن المغزى والمقصد. إن الدين عبارة عن اعتقاد، وعبادة وحياة يومية في الوقت ذاته، فكل هذه الجوانب لها نفس القدر من الأهمية تقريباً. ونريد تحت هذا العنوان أن ندخل في بحث وتحليل حول كيفية ظهور الاغتراب في الحياة اليومية وفي ممارسة وتطبيقات بعض العبادات.

إن النموذج الأبرز والأكثر شيوعاً في هذا الموضوع يبدو في الأخلاق الاستهلاكية وفي العلاقات الاستهلاكية. وكما هو معلوم أن مجتمع الاستهلاك يفرض ثقافته وأخلاقه الذاتية. لقد حدث تحول في الهويات

أو الشخصيات مع الصعود الاقتصادي والسياسي والاجتماعي للطبقات التي تسمى بالمتدينة والذي ترافق مع ظهور ثقافة الاستهلاك في كل مجال، وأدى ذلك إلى فقدان الدين لأهدافه وآفاقه الدائرة حول الإنسان والمجتمع. وبإمكاننا تلمس انعكاسات هذه المشكلة وبأبعاد كثيرة جداً. ومثال ذلك؛ إذا ألقينا نظرة على المنازل نجد أنها ممتلئة بالأشياء أو الأدوات التي تسمى بالمنزلية، ويشق على الإنسان أن يجد لنفسه مكاناً بين هذه الأشياء. إن هذه الحالة تحدث تحولاً جدياً في واجبات الضيافة وفي علاقات الجوار والقربى، وتؤدي إلى جنوح الشخص نحو الفردية، وتتسبب بضياعه في المتاهات الداخلية. وقد صعُب حتى دخول الوالدين إلى هذه البيوت التي صُغرت وحُجّمت مساحاتها بالأشياء المكتظة داخلها. وإن استمر تكرار الخطابات الدينية فإن فرض الاستهلاك لعلاقاته وأخلاقه يستهلك الأصداء والاستجابات التي تتلقاها مضامينها في الحياة. وتؤدي هذه الحالة بالنتيجة أيضاً إلى حصول الأخلاق والعلاقات الاستهلاكية على مشروعية متداخلة مع الخطابات الدينية.

ومن جهة أخرى فإن عقلية الاستهلاك تستهلك أيضاً العلاقات بين الناس، وتسهم في إيجاد إحساس وقتي وعابر في العلاقات التي يعمل الدين على تأسيسها، وتمسح الذاكرة.

لقد أصبحت الممارسات المتحولة مداراً للبحث والنقاش في مسألة الاغتراب نتيجةً للتغيرات الاقتصادية وتطور المجتمع والصعود الطبقي للجماعات الدينية اعتباراً من ثمانينات القرن العشرين. وتحمل هذه الممارسات شكلياً لوناً دينياً؛ وبالفعل فإن هذه الصيغ والأشكال التي حددت مضامينها أخلاق الاستهلاك بإمكانها، بناء على ما ذكرنا، اكتساب هوية دينية، ويبدو أن جملة من المظاهر التي يمكن ملاحظتها في الحياة التعبدية أو حياة العبادة تحمل هي الأخرى آثار هذا الاغتراب.

إن العبادات ليست أهدافاً أساسية لذاتها، وإنما يُطلب القيام بها بقصد إبقاء الصلة مع الله حية، وكذلك بهدف التطهر والتيقظ المستمر. فمثلاً؛ إقامة الصلوات خمس مرات في اليوم مرتبطة بقصد تطهر الإنسان من جهة، وبقصد عدم انحرافه عن الصراط المستقيم من جهة أخرى. فإقامة الصلوات كظرف وكمظروف موجهة لتحصيل هذه النتيجة لدى المؤمنين. ويذكر القرآن الكريم حقيقة عن النبي شعيب عليه السلام، وهي رد قومه على نصحه لهم بضرورة الصدق في الكيل والميزان. حيث إن القرآن الكريم يذكر أن رد قومه على هذه الوصية أو النصيحة كان على الشكل الآتي: ﴿ يَٰشُعَيۡبُ أَصَلَوٰتُكَ تَأۡمُرُكَ ﴾ [هود: ٨٦- ٨٧]، فهذا الرد يدل على وجود الروابط بين هدف العبادات وبين الحياة اليومية. وإن الانفصال الذي يحصل في الحياة اليومية بين الديني والأخلاقي من شأنه تحويل العبادات إلى آلية محصورة في إطارها الضيق، وتصبح هذه العبادات مجرد طقوس شكلية. وبالمحصلة تتلاشى وظيفة العبادات المتمثلة بتثبيت الإنسان على مساره في سعيه على طريق الحقيقة؛ أي على ما نطلق عليه تسمية الصراط المستقيم.

لربما نجد أفضل مثال وأنموذج على الاغتراب بخصوص موضوع العبادة في رحلة الحج والعمرة. أولاً: لقد كان الحج والعمرة قد اكتسبا قيمة مرتفعة في الفترة الأخيرة، والممتدة من ١٠– ١٥ سنة الأخيرة. إلا أن هذه الرحلات المقدسة التي من المفروض أن تكون رحلات تطهر للإنسان قد أصبحت غارقة في بحر التسوق والاستهلاك، وحتى إن هناك احتمال تحولها بالتدريج إلى عملية تطهير ميكانيكية. وإن ربط أداء الحج والعمرة في بعض الأحيان بالخطاب الدارج المتمثل بـ «تنظيف سجل الأعمال»، فيه إشارة إلى اعتمادها إلى العقلية التي تقول بالتنظيف أو التطهير الآلي للذنوب والخطايا المتراكمة طوال أيام السنة. فالمسؤولية التي يحملها الحج والعمرة على الإنسان المؤمن، والمغزى الذي يعبر عنه التطهر تتعرض هنا لعملية التفريغ من مضمونها. وهكذا فإن هذه العبادة تبدو في الظاهر وكأنها عبادة يتم أداؤها، ولكن في الواقع لا تسهم بشيء في مضمار «الحقيقة». ومن جهة أخرى يمكن الحديث أيضاً عن تحول الحج والعمرة إلى سياحة إيمانية أو عقدية. وعليه يمكن تصنيف الحج والعمرة في حياة الإنسان بأبعادهما السياحية أكثر من كونهما إحدى العبادات. ويمكن في هذا السياق وخاصة خلال السنوات الأخيرة ملاحظة انتشار عبارة «السياحة الإيمانية» وحتى اكتسابها مشروعية دينية بمضامين علمانية.

ومع انتشار التكنولوجيا وخاصة في مجال وسائل الاتصال، أنتجت الآثار السلبية العميقة للفردية التي برزت بابتعاد العلاقات بين الناس عن طبيعتها التلقائية الملموسة «وجهاً لوجه» وتحولها إلى طبيعة افتراضية، أنتجت هي الأخرى نوعاً من الاغتراب. وإن من شأن الضعف الحاصل في الممارسات والتطبيقات بشأن العلاقات التي شدد عليها الدين؛ مثل: الجماعة وتبادل الزيارات واللقاءات الحقيقة وتحولها إلى رسائل ومكالمات مرئية وصوتية باردة، من شأنه إضعاف الصحبة، والصداقة، والأهم من كل ذلك إضعاف الإحساس بالمسؤولية تجاه المجتمع. ويمكن للهواتف المحمولة والمنبهات المحتوية على صوت الأذان أن تعمق الضعف الحاصل في الرسائل ذات المضامين الدينية بدلاً من مساهمتها في تجاوزه. إن هذا النوع من العزلة يدفع الشخص إلى التقوقع على ذاته ومن ثم الانزلاق إلى حالة الاغتراب.

الخاتمة:

إن الاغتراب عائق مهم وخطير، وسرَّعت من وتيرته خصائص العصر الذي نعيش فيه. وإن النصوص الدينية – والذي نقصد به هنا الخطابات الأساسية للإسلام – تمتلك مضامين بإمكانها تجاوز الاغتراب والتغلب عليه. ولكن يمكننا التحدث وخاصة عند التمعن بالتغييرات التي شهدتها تركيا وإلقاء نظرة على الحياة الحالية، عن وجود اغتراب في المجتمع وبنسبة كبيرة وخطيرة. ولقد تناولنا الاغتراب في هذه المقالة بشكل أكبر انطلاقاً من العلاقات القائمة بين الإنسان والحقيقة. وفي هذا السياق نعتقد أنه بإمكاننا ملاحظة آثار الاغتراب بالدرجة الأولى في مواقف المسلمين على المستوى العقلي «الذهني». وإن الممارسات الأخرى في الحياة الاجتماعية هي

بالأساس عبارة عن انعكاسات لهذه الحالة الذهنية. ولربما يتم الاعتراض على حججنا وأدلتنا نظراً لارتفاع المؤشرات التدينية كما يبدو. إلا أن ارتفاع هذه المؤشرات التدينية يمكن أن يكون مضللاً في قراءة المشاكل. وإن كون الدين مصدراً مهماً للمشروعية أحياناً يمكن أن يكون سبباً للاغتراب الذي يترافق مع بعض المفاهيم الدينية. إلا أن هذا الأمر لا يستوجب فهماً أو تصوراً سلبياً لكل شيءٍ موجود في المجتمع.

المراجع:

- القرآن الكريم.
- جين شيفليير "ظاهرة الدين"، ترجمة: محمد آيدن، قونيا، منشورات علوم الدين دين بيليملر، ١٩٩٣.
- تمل دميرر- سيبل أوزبودون، الاغتراب، أنقرة، منشورات أوتكي، ١٩٩٩.
- هيغل، العقل في التاريخ، ترجمة: أوناي سوزر، الطبعة الثانية، إسطنبول، منشورات كابالجي، ٢٠٠٣.
- كارل ماركس، مخطوطات ١٨٤٤، ترجمة: مراد بلغه، طبعة ثانية، إسطنبول، منشورات بيريكيم، ٢٠٠٣.
- مصطفى تكين، "الاغتراب بين الإلحاد والإيمان- أين نلتقي؟"، بيريكيم عدد ٣٢٠، ٢٠١٥.
- مصطفى تكين، "الدين والاغتراب لدى مولانا جلال الدين الرومي"، مجلة كلية الإلهيات، عدد ١، ملاطيا، ٢٠١٠.